

ÉLETPÁLYA VÁLTÁSOK ÉS ÉRTÉKORIENTÁCIÓ: SZELEKCIÓ ÉS ADAPTÁCIÓ

LESTHAEGHE, R. – MOORS, G.

1. Bevezetés

E cikk négy részből áll. Először rövid áttekintést adunk az értékorientáció kérdéskörének a társadalomtudományi paradigmákban elfoglalt helyéről. Ez lehetőséget ad arra, hogy álláspontunkat mindjárt az elején tisztázzuk. Tovább lépve képet adunk arról, hogy a szociológia és a demográfia különböző területein a kutatók hogyan és miért adnak kiemelt helyet az értékorientációnak. A továbbiakban arra a rekurziós modellre összpontosítunk, amelyben

a) az értékorientáció hozzájárul ahhoz, hogy mikroszinten választhassunk és ezzel a makroszinten megváltoztassuk a társadalmi struktúrát (*szelekció*), és

b) maguk az értékorientációk is átalakulnak, adaptálódnak (*adaptáció*), amire korábbi szelekciók vagy strukturális változások adtak alkalmat.

Mikroszintre vonatkozóan a szelekció és adaptáció e kettős folyamatát panel-vizsgálatok empirikus eredményeivel fogjuk bemutatni. Ugyanis a panel-vizsgálatok a leginkább alkalmasak az ok-okozati láncolatok időbeni dinamikájának megragadására. Ennél a pontnál különös figyelmet szentelünk egyfelől az értékek, a generációk közötti értékrendek életpálya-választásokat befolyásoló szerepének, fókuszban a háztartásformációval. Ugyancsak nagy figyelemmel leszünk az olyan az életpálya-döntésekre is, amelyek a korábbi értékek állandósítására, vagy azok újragondolására, új orientációk kialakítására ösztönözhetnek. Ez a rekurziós modell lesz segítségünkre az utolsó fejezetben, hogy felleljük a szelekció és adaptáció nyomait egy olyan adatbázison, amit megismételt keresztmetszeti felvételek alapján állítottunk össze. Ebben az empirikus fejezetben azt fogjuk dokumentálni, mennyire nem csak a család témájára koncentrált attitűd befolyásolja a háztartás formájának megválasztását, hanem ennél is fontosabb módon, a jóval szélesebb eszmei, „értelmet adó” dimenziók a vallás, etika, politika vagy munkaügy szférájából ugyanúgy részei és velejárói ennek a folyamatnak.

2. Túl a struktúra-kultúra kettősön

Éppen úgy, mint a „veleszületett adottság kontra tanítás” vitában, rendszerint a kultúrát és a társadalmi struktúrát, vagy a kultúrát és a gazdaságot általában szembeállítják egymással. A vita nagy része abból a versengésből származik, ami a társadalomtudományi paradigmák között és a társadalomtudományos tanok balkanizálódása között áll fenn. Általában háromféle típusú hozzáállás figyelhető meg akkor, amikor az értékek magyarázó szerepéről van szó: *tagadó*, *jelentéktelennek tartó* és *hangsúlyozó* (Moors, 1999).

Az értékek magyarázó jelentőségét *tagadó* álláspont legradikálisabb típusa az, amely hirdeti, hogy az értékorientációt egyáltalán nem kell figyelembe venni. Nemcsak az előnyök racionális számbavételének elsőbbségén alapuló neoklasszikus közgazdasági közelítés (pl. *Becker* és *Stigler*, 1977), hanem az olyan oldalhajítások, mint a tranzakciós költség-megközelítés (pl. *Ben Porath*, 1980; *Polak*, 1985) sem tudja, hogy mit kezdjen az eszmei alapú döntésekkel. Kétségtelen, hogy a modern közgazdasági elmélet felismeri az ízlést vagy a preferenciák-szükségletek kettősét, de a preferenciák *struktúrája* (ha nem úgy kezelik, mint véletlenszerű zavart), vagy a szükségletek *specifikus típusai* (a materiálisaktól vagy a társadalmi tőkével kapcsolatosaktól eltérőek) még egyáltalán nem számítanak központi kérdéseknek.

Igaz viszont, hogy újabban több közgazdász is felveti a nem materiális szükségletek mérésével kapcsolatos, nehéz kérdéseket. A gyermekek értékét tekintve például fejest ugranak a gyermekek pszichológiai hasznosítása kérdésébe, vagy a szülőség „egzisztenciális” értelmezésébe. Lehet, hogy a gyermekeket már régóta nem tekintik a háztartás tevékenységében nyújtott szolgáltatások tevékeny szereplőjének az iparosodott világban, és korai önállósulásuk miatt már nem jelentenek „társadalmi tőkét” sem saját szüleiknek. És miért tekintené *Becker* „altruista családfője” a mások jólétét a saját hasznossági szerepéhez tartozónak? Gondolhatunk az ő szempontjukból számos „haszonra”, de ezek megjelenhetnek többféle eszmei célt meghatározó kifejezésben, mint az önérzet, biztonság, a társadalmi helyzet megbecsülése, feladat teljesítése, belső harmónia, igaz barátság és összetartozás, hatalom vagy öröm megnyilvánulása. Ettől kezdve az „érték”, „nyereség” és „hasznosság” fogalmainak mindegyike megkívánja, hogy számításba vegyük azokat, melyek kapcsolódnak ahhoz, amit *Rokeach* (1973) úgy nevezett, hogy a „lét kívánatos végső állapota”. Ezen felül, ha az alapvető anyagi igények (létfenntartás, biztonság) ki vannak elégítve, előjöhetnek új igények (pl. *Maslow*, 1954), melyek egyre jobban megfogalmazhatók és besorolhatók az egzisztenciális igények sorába.

Összefoglalva, ha a neoklasszikus közgazdaságtan és a társadalom átalakulásának elmélete a múltban kevésbé hasznosította pszichológiai értelemben az értékorientációt, erre egyre nagyobb szükség lesz a jövőben, amikor új témákhoz nyúlunk, melyeknél a „hasznosságot” már nem csak anyagi értelemben kell

számításba venni. A „kultúra” valószínűleg újra teret nyer. Viszont a közgazdasági elmélet mindig első helyet adott az alternatívák közötti választásnak. A *Rokeach*-féle „lét végső állapotai” mindegyikét nem lehet egy időben választani. Ebből a szempontból azoknak, akik helyet adnak az eszmei tényezőknak, inkább a *versengő alternatívák mikro-modelljei* felé kell fordulniuk, semmint hogy az egymás melletti értékorientációk elemzéseire szánják magukat (*Barber, 1998*).

A régebbi szociológiai elméletek notórius módon tagadták a kultúra fontosságát. Ezt vagy a neomarxista szemlélet alapján hirdették, ami szerint „nem az ember tudata határozza meg a léte, hanem ellenkezőleg, a társadalmi lét az, ami meghatározza a tudatot”, vagy azon elgondolás alapján, hogy az értékrendet csak magából a viselkedésből lehet levezetni, és az ilyen értékekre való hivatkozás pusztán szociológiai tautológia, felesleges szószaporítás. Az előbbi szemléletnek hosszú tradíciója van a történelemben, és különösen az európai történelemben, de a szociológia több szála is ezeken a vonalakon fut. A jelenlegi etnikai kisebbségekkel foglalkozó tanulmányok egy része például az ilyen kisebbségeket „alsó osztálynak” tekinti, ami csak az „alsó osztályt” termeli újra (pl. *Castles & Kossack, 1973*), de a további „kulturális” specifikációt a társadalmi kizárás vagy megkülönböztető integráció folyamatában csak marginális jelentőségűnek tartja. A második fajta szemlélet lényegében módszertani kritikát ajánl az értékek mérésére és megfigyelésére vonatkozóan, de pl. az etnomódszertani iskola erősen bíráló minden méréssel kapcsolatban, és nemcsak az érték mérése tekintetében.

Az értékek *eljelentéktelenítése* (trivializálása) többféleképpen nyilvánulhat meg. Történhet úgy, hogy „kimagyarazzák”, vagy „konstansnak” tekintik, vagy exogénnek, külső eredetűnek. A racionális döntéseméleten belül az exogén jelleg meglehetősen határozott: az ésszerűség, racionalitás természetes vonás és nem társadalmi alkotás. Viszont az értékek fontosságának túlhangsúlyozása is vezethet a jelentéktelenné tevéshez. Ezt *T. Parson* munkáiban lehet kimutatni, aki erősen tiltakozott az éppen említett „természetes racionalitás” ellen. Azután az értékek teleológiai szerepe része lehet a jelentéktelenné tételnek a *Parson*-féle funkcionalizmusban, célszerűségi elvben: az értékek a magatartást definícióval határozzák meg, és a megfigyelhető realitást beleszorítják egy eleve elgondolt modellbe (*Spates, 1983*). Bár elméletileg hangsúlyozzák az értékeket, empirikusan mégis jelentéktelenné tekintik.

Az értékvizsgálatok empirikus hagyományai és az ezekhez tartozó trendek nyilvánvalóan *hangsúlyozni* igyekeznek az értékek szerepét a magatartás irányításában, anélkül azonban, hogy aláírnák a funkcionalista determinizmust. Az értékek fogalmi meghatározása nehéz feladat marad. Sok kutató intuitív jelleget ítélt az értékek fogalmát (*Almond és Wilson, 1988*), és lehet, hogy az empirikus tradíció még jobban összekeverte a dolgokat azzal, hogy olyan fogalmak özönére utalt, mint a normák, hiedelmek, szükségletek, igények, orien-

tációk, preferenciák, viselkedési valószínűségek stb. (Lautmann, 1971). De a gondolatmenetnek alapvetően két vonala van. Az első visszamegy Kluckhohn definíciójához (1951: 395), aki szerint „*az érték a kívánatosnak egy olyan fogalma ..., ami befolyásolja a szelekciót a rendelkezésre álló módzatok, eszközök és a tevékenység céljai között*”. Ez elég misztikus definíció, gyökerei visszanyúlnak a funkcionális antropológiába. A második hagyomány visszavezethető Rokeach (1968, 1973) társadalompszichológushoz, aki szerint „*az értékek megerősítik azt a hiedelmet, hogy a magatartás egyik módját a személynek vagy a társadalomnak előnyben kell részesítenie a magatartás ellentétes vagy fordított módjával, vagy a lét végső állapotával szemben*” (1973: 5). Rokeach szemléletének nagy előnye, hogy elkerüli azt, hogy a definíció szerves részeként olyan megoldásokat adjon, melyek empirikusan megkérdőjelezhetők – mint a cselekvésre való hivatkozás. Kluckhohn azt hangsúlyozza, hogy az értékek kulturális szükségszerűségek a társadalmi kohézió megteremtésében; Rokeach úgy tekinti az értékeket, mint *lehetőségek* gyűjteményét egy fenomenológikus világban, ahol az egyénnek értelmet kell adnia cselekvéseinek. Mindemellett Rokeach az értékeket maradandónak tekinti, de ismételten kiemeli, hogy ezt nem kell teljes stabilitásnak tartani. Ez az empirikus vizsgálatok számára nyitott kérdés (lásd később).

A zavar elkerülése végett cövekeljünk le az „absztrakciós létra” elvénél. A csúcson látjuk az *érték* vagy *értékorientáció* általánosabb és elvontabb fogalmát, hozzáátéve a Rokeach-féle értelmezést. Tehát az értékek *hiedelmeken* (vagy keményebben: meggyőződéseken) alapulnak, vagy végső állapothoz viszonyított választáson, mint: „minden ember egyenlő” (egyenlőség), „a boldogság fontosabb mint a gazdagság”, vagy „végül Isten fogja elbírálni tetteinket” (igazság, feloldozás) stb. Rokeach listáján találkozunk olyannal is, hogy kényelem, érett szerelem, a szépség megbecsülése, belső harmónia (= a belső konfliktusoktól való mentesség), önbecsülés, a beteljesülés érzése, biztonság, izgalom, öröm, társadalmi elismertség, igaz barátság, békesség és bölcsesség (az élet érett megértése).

Az *attitűd* kifejezést úgy fogjuk használni, mint első lépést lefelé az absztrakció létráján, vagyis amikor a *hatás-specifikus véleményeket* vesszük tekintetbe. Itt hivatkozhatunk politikai, etikai, társadalmi, vallási, családi vagy munkaügyi hozzáállásra. A magatartás nem von magával szankciókat. A *normák* viszont olyan *helyzet-specifikus viselkedési szabályok*, melyek előírnak vagy tiltanak, és ha megsértik azokat, szankciók következhetnek. A normák lehetnek általánosabbak vagy egy adott társadalmi helyzetre nézve partikulárisabbak, és az alkalmazás területe tágulhat vagy szűkülhet. A normák belsővé tétele hozzájárulhat az értékorientáció definiálásához.

Az értékek témája része egy szélesebb körű vitának, mely arról szól, hogy mi a szerepe a kultúrának a társadalom-demográfiában (Hammel, 1990). Egyfelől nyilvánvaló, hogy nem lehet elhanyagolni a strukturális magyarázat-típu-

sok fontosságát. Például: nem lehet figyelmen kívül hagyni a neoklasszikus közgazdasági elmélet magyarázó szerepét, a tranzakciós költségeket, vagy a csereelméletet, vagy éppen *Easterlin* közgazdasági depriváció elméletét (*Lesthaeghe*, 1998). *Pollack* és *Watkins* (1993) azt bizonygatták, hogy a kulturális és a gazdasági megközelítés akkor egyeztethető össze, ha valójában konzisztensek, ekvivalensek egymással, vagy ha a kulturális magyarázat arra tesz kísérletet, hogy meghatározza a közgazdaságtani racionális döntésemélet érvényességi körét. Mi ennél sokkal tovább megyünk: szerintünk a kétfajta megközelítés összeegyeztethető akkor is, ha egymást kiegészítik, vagy ha az egyik részelméletben meghatározott mechanizmusok olyan mechanizmusokat aktiválnak, vagy őket olyan mechanizmusok aktiválják, melyeket a másik részelmélethez tartozónak tekintünk. A logika szabályai, mint például a *Lakatos* (1970, 1978) által javasoltak, nagy segítséget nyújthatnak egy olyan átfogóbb elmélet kialakításában, amelyben a rekurzív kapcsolatok és a komplementaritás kidolgozása teljes (*Lesthaeghe*, 1998). Más szavakkal, a struktúra-kultúra kettéosztását mi a múlt mesterséges képződményének tekintjük.

3. Az eszmei tényező: empirikus kutatási kérdések és hagyományok

Ebben a fejezetben röviden áttekintünk néhány olyan kutatási területet, melyekben az eszmei tényező kiemelkedő helyet kapott. A következő területeket tárgyaljuk:

1. kulturális váltás, mint nem-redundáns tényező a történelmi „modernizációs” folyamatban;
2. az értékek szerepe a szocializációban, és az értékorientáció generációk közötti átadása;
3. az életkori, naptári és kohorsz hatások dinamikája, és az értékek tartóságának kérdése;
4. értékek és az életpálya kifejlődése.

3.1 Eredmények a „modernizációs” folyamatok kvantitatív vizsgálataiból

Mind a történelem, mind a szociológia hosszú küzdelmet vívott a struktúra és a kultúra sajátos szerepével kapcsolatban, melyeket a modern világ felé tartó fejlődés során betöltöttek. A történelemben mind a neomarxista szemlélet, mind az enyhébb változatok révén hosszú időn át uralta a terepet a társadalmi-gazdasági és technológiai tényezők hangsúlyozása. Többek között a francia „Annales” iskola és a tudományos felfedezések történelmi leírásai lassan lecsipegettek erről a piedesztálról azzal, hogy rámutattak az eszmei dolgok befolyására mind vallási, mind világi vonalon. Jelenleg kiegyensúlyozottabb és holisztikusabb

szemléletek nyernek teret. A szociológiában hosszú hagyománya van a *Weber*-féle szemléletnek, ami a középpontba helyezi a társadalmi rend különböző ideológiáinak szerepét és ezek támaszait a modern intézmények megalakításában, de egyes részterületeken, melyek a nyugati, és különösen a nem-nyugati társadalmak II. világháború utáni változásaival foglalkoztak, a strukturális magyarázatokat gyakran elégnak tekintették. Ezek általában olyan tényezőket figyeltek meg, mint a változó termelési mód, társadalmi rétegződés és növekedés az oktatás, urbanizáció, központ-periféria vonatkozások és a gazdasági globalizáció területén.

A társadalmi demográfia területe sem menekült meg ezektől a vitáktól. Strukturális és kultúrára hivatkozó narratívák a változó termékenységről és háztartás-összetételéről egymás mellett éltek (egy alapos vitával kapcsolatban lásd pl. *Kirk*, 1996 és *van de Kaa*, 1996). A társadalmi demográfia elsőrendű vizsgálati tereppé vált. Történeti demográfiai tanulmányok, különösen azok, melyek képesek voltak mérni kulturális összefüggéseket (mint például a szekularizációs vizsgálatok) közelebb tudtak kerülni ahhoz, hogy statisztikai módszerekkel határozzák meg a strukturális modernizáció és kulturális átalakulások szerepét. Mindezen szempontoknál az európai heterogenitás adta a vizsgálati terepet (például *Livi-Bacci*, 1971, 1977; *Lesthaeghe* és *Wilson*, 1986; *Lesthaeghe*, 1977; *Galloway et al.*, 1994). A környezeti korrelációk használata és a kollinearitás problematikája az előrejelzésekben kemény diót jelentettek a kutatás számára, amelyeket a mai napig nem tudtak megfelelően megoldani a demográfiai változások mikroszintű tanulmányozásával sem. Ezekhez egyszerűen hiányoztak a megfelelő magyarázó változók az egyén szintjén. A regionális aggregátumok vizsgálata viszont arra utalt, hogy mindannyiszor, amikor megfelelő közelítő összefüggés található, a kulturális változás egyszerűen nem nélkülözhető tényező. Ez vezetett *A. J. Coale* fogalom-meghatározásához (1973). *Coale* szerint három előfeltételnek együttesen kell teljesülnie a termékenység változásához. Ezek a következők:

1. *készség*, vagy az előnyök és hátrányok értékelésének kedvező alakulása;
2. *szándék*, vagy az etikai és vallási elfogadhatóság, ami az alternatív magatartási minták fokozatos legitimációjához vezet;
3. *képesség*, vagy a „technikai” eszközök elérhetősége és feltárása, melyek az új célhoz vezetnek.

Ez a „készség, szándék és képesség” (angol rövidítése RWA) fogalom-együttes nem csak arra való, hogy a figyelmet ráirányítsa a gazdasági és kulturális tényezőkre egy holisztikusabb keretben, hanem ezzel egyenrangúan arra is, hogy megragadja a változási folyamatokat akadályozó szűk keresztmetszeteket (*Lesthaeghe* és *Vanderhoeft*, 1997), továbbá, hogy vizsgálja a terjedés módozatait. Ezen túlmenően *Coale* három előfeltétele – melyeket felírhatunk a halmazelméletben szokásos módon $S = R \cap W \cap A$ alakban, ahol „S” a „siker” vagy „eredmény” jelölésére szolgál – ráirányítja a figyelmet arra, hogy a válto-

zás meghatározóit olyan feltételeknek tekintjük, amelyek lehetnek *elégésesek, szükségesek vagy nem lényegesek*. Ez a Boole-féle halmazelméleti értelmezés széles utat nyitott az empirikus bizonyításnak is, kiegészítve a klasszikus regresszió-elemzést (a francia termékenységi átmenet alkalmazására lásd *Lesthaeghe*, 1992).

A modernizáció folyamatához kötött értékek vizsgálatának másik útját követték a fejlődő országokban, vagy az újabban iparosodókban. Ezekben a vizsgálatokban az értékorientáció már mérhetővé vált az egyén szintjén, de sajnos az értékekből származtatható magatartás-előrejelzést nem lehet véghezvinni a megfelelő panelvizsgálatok hiányában. Ezen a területen klasszikusnak tekinthető *Inkeles és Smith* (1974) összehasonlító vizsgálata az „egyéni modernizálás”-ról hat országban (Banglades, Nigéria, India, Argentína, Chile és Izrael), és *Bulatao* (1979) összehasonlító vizsgálata a gyermekek értékrendjéről (Indonézia, Fülöp-szigetek, Dél-Korea, Tajvan, Szingapúr, Thaiföld, Törökország, USA és Nyugat-Németország). A magatartásbeli elemek széles körű alkalmazására került sor ezekben a társadalom-pszichológiai vizsgálatokban abból a célból, hogy kialakítsák a mennyiségileg egyenlő fontosságú értékorientációk listáját. *Inkeles és Smith* következtetéseit (1974: 313) érdemes itt megemlíteni, mivel ezek egyike sem vesztett jelentőségéből harminc év múltán sem.

„A politikán túl a modern ember megmutatta, hogy képes a hagyományos embertől eltérően cselekedni sok olyan tevékenység esetében, amely gyakorlati értelemmel bír a társadalmi modernizáció folyamatában. A modern ember gyorsabban alkalmazkodik a technológiai újításokhoz, és képes elfogadni a születésszabályozó módszereket; biztatja fiát, hogy jusson amilyen messze csak lehet az iskolázottságban, ... és megengedi feleségének, leányának, hogy elmenjen otthonról a gazdasági életben való aktívabb részvétellel érdekében. Ebben és számtalan egyéb módon ..., a hozzáállásában és értékrendjében modern ember úgy cselekszik, hogy támogassa a modern intézményeket és megkönnyítse a társadalom általános modernizálódását.”

De ugyanilyen jelentős volt e szerzők kiegyensúlyozott megközelítésében az, hogy elutasították az ilyen társadalom-pszichológiai mechanizmusok és a strukturális hatások merev elkülönítését (313):

„Ezt mondván nem vetjük föl a naiv pszichológiai determinizmus valamilyen formáját. Tudatában vagyunk igenis annak, hogy egy modern tudat nem lehet egyedül modernné egy nemzetet.”

Ezért *Inkeles – Smith* megfogalmazásában az értékek új orientálása nem redundáns és mégis szükséges feltétel, de semmiképpen nem elégséges.

Egészében, az értékorientáció korai vizsgálatait és kapcsolásukat új magatartásformák elfogadásához készítette elő az utat a komplex folyamat holisztikusabb megértéséhez. Viszont ők még nem tudták megfogni a mechanizmusok pontosabb természetét, és általános korrelációkkal kellett dolgozniuk. Tulajdonképpen azonban minden ilyen „modernizációs” vizsgálat megjósolta – és ez

eléggé helyesnek tűnik – az individualizmus növekedését, és hogy visszaesik a tradícióba és annak illetékességbe fektetett bizalom.

3.2 Az értékek szerepe a szocializációban és az életpálya vonalának alakulásában

A vizsgálódások teljesen eltérő irányát követték a nyugati sajtóban közölt tanulmányok közül azok, melyek az értékek szerepével és az értékek generációk közötti átadásával foglalkoztak. Az ilyen tanulmányok közül a legelőrehaladottabbak gyorsan felismerték, hogy panel vizsgálatokra van szükség ahhoz, hogy a pusztán statisztikai társításokon túljussunk. Ezenkívül számos e kategóriába tartozó tanulmány sokkal szélesebb következtetéseket nyújt, és általában mutatja az „eszmeiség” emelkedését.

Az értékek generációk közötti átadását általában – mind a történeti, mind a jelenlegi szociológiai elméletben – egyfajta rögzítő kapocsnak tartják a társadalmi rend reprodukcióját tekintve. A társadalmi osztálykülönbségeket a szocializációs értékek szempontjából Európában vissza lehet vezetni legalább a XVI. századig, és ezek nagyon maradandók az időben, mint azt több, a gyermekkora vonatkozó történelmi vizsgálat ékesszólóan dokumentálta (például *Ariès*, 1962; *Stone*, 1977; *Vinovkis*, 1987). Ebben az időszakban az értékek fokozatosan és lényegesen eltávolodtak a hangsúlyos alvetettségű önrányítás, autonómia irányába. Ez a változás a modern fejlődés pszichológiai pillérje lett (lásd *Piaget*, 1932). Nyilvánvaló, hogy ez a trend összecseng a gyermekek gazdasági hasznosságának drámai csökkenésével, és azzal a fejlődéssel, ami bekövetkezett „a gazdaságilag haszontalan, de emocionálisan felbecsülhetetlen gyermek” fogalma irányában (*Zelizer*, 1985). De ez a változás párhuzamosan fut egy ugyanolyan hosszú eszmei fejlődéssel is, amit a bűnön, félelmen, a büntethetőségen és elmarasztaláson alapuló vallásos és szekuláris intézményes ellenőrzés hanyatlása kísér (*Delumeau*, 1983). Innen aztán egy pár történelmi zátonyon keresztül eljutunk az autonómia éledéséhez. A gyökerek tehát a XIX. század ipari és a XX. század oktatási forradalmát messze megelőzve alakultak ki.

A szocializációs értékek statisztikai és felvételen alapuló vizsgálata valóban leszámol *Robert* és *Helen Lynd* Middletown-tanulmányával (1929). Ezek a szerzők összeállítottak egy tucat jellemvonást, vagy „kvalitásokat, melyeket hangsúlyozni kell fiaink és lányaink nevelésében”, amit még mindig használnak a *European and World Values Studies*-ben. *Lyndék* bizonyították, hogy az konformitásra vonatkozó régi családi nyomás ereje fokozatosan lecsökkent az új felelősségi formák kialakulásával (ami megkívánja az autonómiát) és amelyeket az iskolákban hangsúlyoznak. Ezenkívül az ilyen iskolai hatások abban is hatékonyak, hogy tudatosítják a gyermekek fejlődési jellemzőit a közösség minden társadalmi osztályára vonatkozóan. Az iskolák a szülőket is újraszocializálták, és csökkentették az osztálykülönbségeket is. Viszont *Lyndék* támadá-

sára válaszként a NORC országos felmérésben az 1960-as évektől az 1980-asokig (Kohn, 1977) és Detroitban hasonló időszakra vonatkozóan (Alwin, 1989, 1990) azt jelezték, hogy továbbéltek a társadalmi osztályok közötti különbségek, hangsúlyozva a konformitást az autonómiával szemben. Ám ugyanakkor azt is megerősítették, hogy az autonómia irányában megmutatkozó szilárd trendek szintén felgyorsultak, hangsúlyozva az egyén szabadságát minden intézményes támogatással vagy ellenőrzéssel szemben az 1960-as évek óta. Nyilvánvaló, hogy az ilyen megállapítások szigorúbb vizsgálatokra ösztönöztek – elsősorban a periódus, élekor és kohorsz hatások tekintetében, és ebből a szempontból a szocializációs értékekre vonatkozó irodalom felzárkózott a „politikai kohorsz” vizsgálatokhoz (Alwin, 1992). Ezt később röviden át is fogjuk tekinteni. De ez előtt a figyelmet fel kell hívni a bonyolultabb, kifinomultabb panel vizsgálatok eredményeire.

A panel vizsgálat nemcsak a trendek koherens mérésénél hasznos, de teljességgel nélkülözhetetlen abból a szempontból is, hogy felbontsuk az összetett kapcsolatokat *szelekciós hatásokra és a megerősítés és adaptáció ezeket kiegészítő rekurziós hatásaira*. A panel adatok elemzése többnyire a szelekcióra összpontosítanak. A háztartások kialakulása terén a panelt arra használták, hogy erős szelekciós hatásokat állapítsanak meg, melyek egyszerre strukturális és eszmei tényezők alapján működnek. Ilyen szelekciós hatások:

- A szülői háztartás szerkezete, a szülők házassági problémái, a szülők társadalmi-gazdasági státusa vagy az etnikum hatása az otthont elhagyó gyermekek korára és az elhagyás formájára. Az elemzések első ilyen sorozatának egyike a *Panel Study of Income Dynamics (PSID)*, amely rámutatott, hogy az USA-ban a hátrányos szülői előzmények egyfelől korábbi otthonelhagyáshoz vezetnek, másfelől a következőkhöz: gyakoribb élettársi kapcsolat, a serdülőkori terhesség és magányos anyaság nagyobb kockázata (McLanahan, 1985; Michael és Tuma, 1985; Sandefur és McLanahan, 1999). Ezeket a megállapításokat sokszor megerősítették, és természetesen más társadalmakra vonatkozóan is (Kiernan, 1992; Liefbroer, 1991; Gecas és Seff, 1990; Cherlin et al. 1995; Wu és Martinson, 1991).
- A szülői háztartás szerkezete és társadalmi-gazdasági jellemzőinek hatása a gyermekek szocializálódási változóira, beleértve magatartásuk kialakulását, valamint oktatásban való részvételüket és eredményeiket. Ezekben a vonatkozásokban más panelvizsgálatok – és különösen az amerikaiak hasznosak voltak abban, hogy dokumentáljanak ilyen szelekciós hatásokat. A *National Longitudinal Study of the High School Class of 1972*, és a *National Longitudinal Surveys of Young Men and Young Women* vizsgálatok egy sor kitűnő elemzést nyújtottak a szelekciós hatásokról a magatartással, kilátásokkal és az otthon elhagyásában megnyilvánuló tényleges viselkedéssel összefüggésben (pl. Kobrin –

Goldscheider és Da Vanzo, 1986; Waite et al. 1986; Goldscheider és Goldscheider, 1989, 1993). Még alkalmasabb a generációk közötti hatások vizsgálatára a *Detroit Panel of Parents and Children*, amiben nemcsak az 1961 júliusában szült nőket követték számos hullámban, hanem gyermekeik sorsát is, akik 1980-ban érték el a fiatal felnőtt kort. A Detroit-panellal ki lehetett mutatni, hogy a társadalmi-gazdasági jellemzők, amit a szülők saját életében korábban mértek, fontosabb hatást gyakoroltak a gyermekeik ismeret-fejlődésére és iskolai eredményeire, mint későbbi társadalmi-gazdasági változásaik (*Alwin és Thornton, 1984*). Ezenfelül nagy hatása volt a még hagyományosabb szülői értékeknek és különösen a templomba járásnak a gyermek értékrendjére, továbbá a gyermekek korai tevékenységeire: az otthon elhagyása, a házasság előtti nemi élet és az együttélés területén (például *Thornton és Camburn, 1987, 1989; Thornton, 1991, 1992; Weinstein és Thornton, 1989; Thornton, Axinn és Hill, 1992*). Világos, hogy a szülői értékeknek meghatározó szerepe van a gyermeki értékek kialakulásában és mind e kettőnek a tényleges gyermeki magatartásában. Az ilyen megállapítások ellene vannak annak a kritikának, hogy az eszmei tényezők pusztán szószaporítást eredményeznek. A Detroit-panellal végzett újabb elemzések arra mutatnak rá, hogy több dimenzió is szerepel az olyan döntések meghozatalában, mint a szülői tevékenység időzítése és a háztartás kialakítása (*Barber, 1998, 1999*). Ezek közé a dimenziók közé tartozik az iskolával kapcsolatos magatartás, munka és fogyasztási ráfordítás, az életpálya és az anyagi elemek körvonalazása, ami hozzátartozik az alternatív életstílus kialakításához (lásd még *Crimmins et al., Easterlin és Crimmins, 1991; Marini, 1990*). Az ilyen életstílusok *versengő alternatívák*, és az őket elfogadó attitűdök szintén előrejelzői az eredménynek. Még tovább menve, az egyének ex ante tudatában vannak az életstílusok közti választásból adódó lehetőségek okozta *szerepválasztásnak* és *szerepkonfliktusoknak*. Korábbi értékorientációk előre jelezhetik a kiválasztást a háztartás kialakításának alternatív ösvényein az életpálya megszervezésének plurális modelljei értelmében és az egyéni autonómia magas fokán. Végül, a német *Bielefeld Panel* elemzése azt mutatja, hogy van egy közvetlenül előremutató láncszem az egyéni autonómiától és a nemek szerint kialakult különböző szemléletektől a háztartás kialakítása és a termékenység tekintetében bekövetkező magatartás között (*Moors, 1996, 1997*). Az életstílus kiválasztása – ami megnyilvánul az életvitelben és anyagi szempontoknál – úgy tűnik, mélyebben gyökerezik az eszmei nézetekben, a *Rokeach*-féle „végállapotban” és az egyének saját társadalmi helyzetükről alkotott önképében. Ezek segítenek megmagyarázni azt, hogy egy sor, inkább politikai jellegű magatartás (például a politikai párt-preferenciára vonatkozó, „poszt-materialista”,

toleráns, tiltakozási hajlamú, az intézményekben bízó, közösségi szemléletű stb.) egyformán beletartozik az ilyen szelekciós és adaptációs folyamatokba, melyek kapcsolatosak a demográfiai eredményekkel (pl. *Lesthaeghe és Meekers*, 1986; *Lesthaeghe és Surkyn*, 1988; *Lesthaeghe és Moors*, 1994). Végül nemcsak az elsődleges kapcsolatok szűkebb szférájában szereplő függő változókról van itt szó, melyeket általában vizsgálnak a demográfusok, hanem ez szélesebb körben érvényes minden olyan szempontra is, amelyek kapcsolódnak a társadalmi kohézióhoz.

Az eddig áttekintett panel vizsgálatok legtöbbje főleg az értékorientáció előrejelzési jelentőségével foglalkozott, hogy azok mennyiben befolyásolják az idők során a különböző életviteli utak későbbi kiválasztását. Nem dokumentáltak ilyen alaposan az értékadaptáció témáját (sem tagadásának újra megerősödését, sem fordított okozati hatását). Sokatmondóak azonban azok a ritka empirikus példák is, melyek a fordított okozati összefüggésekről is beszélnek. Az USA-ban a *National Longitudinal Surveys of Young Men and Young Women* nemcsak arra utalt, hogy az individualista értékorientációk a fiatal felnőttek között növelték a valószínűségét nemcsak annak a fordulatnak, hogy a szülői otthontól távol éljenek, hanem annak is, hogy az ilyen fordulat lényegesen megerősíti a magatartást és annak kilátásait, és hogy tovább fognak távolodni a hagyományos családi orientációtól (*Waite, Kobrin – Goldscheider és Witsberger*, 1986). Ezenkívül az ilyen fordulatok előmozdították a kevésbé hagyományos nézeteket a nemek szerepével kapcsolatban és a nagyobb toleranciát a nem konvencionális magatartási formák iránt. Szerzők ezt a hatást nemcsak a szülői ellenőrzés csökkenésének tulajdonították, hanem a különéléshez kapcsolódó tanulási tapasztalatoknak is. Ezeknek a tapasztalatoknak a velejárója viszont a házimunka és felelősség kérdése (háztartásvezetés, pénzügyi intézkedések, önkontroll) valamint az általánosabb társadalmi szférák kérdése (új társkapcsolatok). Mint *Marini* mondta (1984) az értékek és normák előrevezetik a későbbi magatartást, de maguk is változnak a magatartás változása szerint.

Megkapó példát ad az értékek újbóli érvényesülésére a Detroit-panel, amikor azzal a kapcsolattal foglalkozik, ami fiatal felnőttek vallásossága és magatartása, és a házasság előtti nemi életre vonatkozó véleménye között fennáll (*Thornton és Camburn*, 1989). Maga a vallásosság – inkább mint a felekezethez tartozás – valóban előrejelző erejű a korlátozottabb házasság előtti nemi élettel kapcsolatban, de az ilyen szexuális magatartás lényegesen csökkentette a valláshoz való viszonyulást. Ez azt is sugallja, hogy van egy visszaforduló spirál, amiben a szekularizáció elősegíti a nem hagyományos életrendet és az ilyen életmódválasztás táplálja a további szekularizációt (*Thornton*, 1985).

Az életpálya döntést követő „érték tagadás”-ra ad példát a *Bielefeld Panel* (Moors, 1988): azok a nők, akik kilépnek az együttélésből és házasságra lépnek, módosítják a gazdasági autonómiára és a személyes szabadság választására vonatkozó nézetüket, míg azok, akik megmaradnak az együttélésben, megerősítik véleményüket. Hasonlóképpen, a házasságba és a szülői szerepbe való belépés a klasszikus családi értékekhez való visszatérést jelenti, míg az együttélés folytatása tovább tolja a nőt a másik irányba.

Az ismétlődő folyamat azonban valószínűleg sokkal összetettebb annál, amit a panel vizsgálatok mérései „enyhén hullámzóként” jelölnek. Legvalószínűbb, hogy az emberek már előre módosították értékorientációikat, mielőtt bizonyos kritikus életvitel-választás elé kerültek, és az is valószínű, hogy ez párosul a társaság csoportstruktúrájának megváltozásával. Ekkor a „vélemények új körét” választják, ami jobban megfelel az új szelekció irányának. Ebben a vonatkozásban a rekurzív modell csak nyers statisztikai válasz a *várható (újra)szocializálódás* sokkal bonyolultabb pszichológiai és társadalmi folyamatára. Végül, ez a folyamat valószínűleg folytatódik a szelekció vagy a cselekvés megtörténte után, és akkor visszaható, *utólagos racionalizáció* alakját ölti fel.

3.3 Az életkor, periódus és kohorsz hatás dinamikája és az értékállandóság

A szociológia más részei, és különösen a politikatudomány, nem sokat foglalkozott a szelekció és adaptáció dinamikájával mikroszinten, hanem inkább az egész élettartam alatt történő értékorientációk szilárdságával és tartósságával; a differenciálás pedig generációk szerint, időspecifikus politikai és gazdasági események szerint történt. E három tényezőt általában APC-ként ismerik (angol rövidítése az Age-Period-Cohort, Életkor-Időszak-Kohorsz hármassnak). Az APC hatások közvetlenül alkalmasak a társadalmi szintű változások dinamikájának pontosabb megértéséhez. *Mannheim Károly* (1928) modelljében találunk egy különleges elemet, a generációs egység fogalmát, ami az „alakító évek” során átélt közös tapasztalatokból fejlődött ki, és jellemzője a magas érték- és preferencia-állandóság az élet folyamán (az úgynevezett „politikai generáció”), szemben a pusztán demográfiai értelmű születési kohorsszal (*Klecka*, 1971). Ebben a modellben az orientációk változása az egész társadalomban csupán a generációk egymást követésének eredménye: a régi értékek kihálnak a régebbi kohorszokkal együtt, az új értékeket az újonnan jövők hozzák magukkal abban a folyamatban, ami „társadalmi metabolizmusnak” hívnak (*Ryder*, 1965). Nyilván *Auguste Comte* már jól ismerte ezt, minthogy 1839-ben azt írta: „társadalmi fejlődésünk a halálon múlik” (idézte *Firebaugh*, 1997: 30). Egy másik szélsőség szerint az értékek, vélemények stabilitása azáltal teremthető meg, ha minden egymást követő generáció pusztán adaptálja az (előző) nézeteit, végigjárja

az élet útját úgy, hogy csak a közvetlen elődök lábnyomát követi. Természetesen mindenféle összetettebb eredmény is lehetséges. Például egy generális változást úgy is el lehet érni, hogy megérkeznek az új generációk, de úgy is, hogy egyedi mozgás történik a kohorsz *belül*, ugyanabba az irányba hatóak, vagy éppen ellenkező irányultságúak. Az USA-ban 1972 és 1988 között végzett ismételt felmérésekből úgy látszott, hogy a nemek szerepére vonatkozó magatartás gyorsabban változott a felnőtt népesség egészében, mint a továbbélő felnőtteknél (Firebaugh, 1997). Nyilvánvaló, hogy a népességi szintű és az egyéni változások ugyanabba az irányba mutattak: a Firebaugh (1997: 34) által vizsgált négyféle nemhez kötött szerep közül háromnál kiderült, hogy a 16 év alatt történt általános változás közel fele történt kohorszváltozás miatt, és mindegyik fele kohorsz *belüli* egyéni mozgás miatt. Csak egy témánál volt sokkal kisebb a kohorsz *belüli* mozgás, és ez a következő volt: „A nők emocionálisan éppen úgy alkalmasak politikai állásra, mint a férfiak.”

Az APC modellek alkalmazása ismételt keresztmetszeti felvételekre azonban jelentős problémákat okozott. Először kiderült, hogy ilyen modelleket nem lehet alkalmazni olyan esetekben, amikor az egymást követő felmérések túl nagy területre szóródnak, vagy a felmérések közötti időtartam túl nagy. E fejezet empirikus részében éppen emiatt nem fogunk vállalkozni APC-alkalmazásra, egyszerűen azért, mert az általunk használható *European Values Studies* 10 éves időközökben kerül felvételre és eddig csak három hulláma volt. Másodszor, ha az APC pusztán „kronológiai” meghatározásra szűkített, vagyis ha az „életkor” kronológiai kor, és a periódus csak a mérés éve, akkor a „kohorsz” mint születési év egyszerűen: P – A, tehát a három tényező összefügg! Ennek következtében a teljes változás szétbontása három különböző hatásra természetesen lehetetlen. Vagy a három közül egyet el kell vetni, vagy a változók pusztán kronológiai meghatározását meg kell változtatni.

Firebaugh (1937: 31–32.) átfogalmazta az APC modellt úgy, hogy felbontotta ortogonálisan a *kohorsz *belüli** és a *kohorszok közötti* hatásokat, s ezzel lehetővé vált, hogy világosan szétválassza az általános változást kohorsz *belüli* egyéni mozgásra és az egymást követő kohorszok által magyarázott részre. Ezt a közelítést használta Alwin (1991) számos amerikai mutatóra (pártpreferencia, párthoz való kapcsolódás és liberális-konzervatív önértékelés), valamint a nők egymással konfliktusba kerülő nemi szerepeiről alkotott véleményekre (család kontra munkahelyi kötődés), és a jóléti és kisebbségi programra költött közpénzekre vonatkozó hozzáállásra. 1970-től 1988-ig tartó vizsgálatokból kiderült, hogy az idősebb kohorszoktól a fiatalabbakig rendszeresen emelkedett a liberálisabb irányzat, de hatásában nem maradt el a kohorsz *belüli* egyéni változtatások szerepe sem. Például a fiatalabb kohorszok kevésbé kötődtek politikai párthoz, mint az idősebb generációk, de a kötődés mindegyik kohorszban nőtt az idők során. Hasonlóképpen, a fiatalabb kohorszok kevésbé voltak hajlamosak arra, hogy helyeseljék a jóléti ráfordításokat, de mindegyik

kohorszban nagyobb volt az eltolódás az ilyen kiadások nagyobb megbecsülése irányában. Csak a nők szerepének esetében volt a kohorszon belüli és kohorszok közötti változások iránya azonos irányú, vagyis távolodó a hagyományos szereptől. Mint a *Firebaugh* elemzése szerinti példában (lásd fentebb), a kohorszváltás hatása csaknem 20 éven át közeledett ahhoz, hogy magyarázza az általános eltolódás felét (*Alwin*, 1991).

A *Dutch Cultural Planbureau* adatai azt mutatták az 1970-től 1985-ig terjedő időszakban végrehajtott ismételt keresztmetszeti felvételek alapján (*van Rysseelt*, 1989), hogy a „bal-jobb” folyamat két dimenziója erősen ellentétes profilt mutat. A kulturális mutatók, melyek az autonómiára, a nemek egyenlőségére és toleranciára vonatkoznak (nem tekintélyi elv alapú neveltetés, a nemek egyenlősége, vélemény szabadság, a harmadik világ támogatása, tolerancia a szexuális kisebbséggel szemben), pontosan helyezkednek el és differenciálódnak kohorszok szerint, sok mutató esetében ugyanolyan módon, mint *Inglehart* poszt-materialista indikátorai az első hat EU-országban (*Inglehart* 1970, 1985, 1990). Ez egybeesik *Firebaugh* és *Alwin* eredményeivel, melyeket az USA-ban érték el a női emancipáció témájában. Ezek után – úgy látszik – egy csomó érték-dimenzió létezik, melyek tipikusan a határozott individualizmushoz és a *Maslow*-féle „felsőbb rend”-hez, vagy egzisztenciális szükségességhez kapcsolódnak, és amelyeknél a generációváltások jelentősen hozzájárultak az értékorientáció általános eltolódásához. Az is várható, hogy a szekularizáció és a munkával való elégedettség szempontjai (*Kohn*, 1997) hasonló mozgást követnek. A holland felvétel poszt-materialista adatszoportja (egyenlőség jövedelemben és vagyonban, az állam beavatkozása a jövedelem újraelosztásába és általában a gazdaságba, a felsőbb oktatás demokratizálásának támogatása, és a szakszervezet harciassága) viszont nem mutatott ilyen kohorsz szerinti differenciálódást, de minden kohorszban kimutatható a kohorszon belüli áramlás a gazdasági-politikai jobb oldal felé az 1970–1985 közötti időszakban. Ezenkívül, ez a kohorszon belüli mozgás egyformán módosul a felvételek mind az öt időközében, és ugyanolyan nagyságú a fiatalabb, középső és az idősebb kohorszokban is.

Az ismételt keresztmetszeti és a két dimenzióban való – vagyis a kohorszon belüli és a kohorszok közötti – bontásból származó eredmények, úgy tűnik, a nyugati „kulturális forradalom” szempontjai szerint alakulnak (szekularizálódás, kifejezett individualizmus, autonómia és az intézmények illetékességére való reagálás, a nemek egyenlősége, tolerancia a kisebbségek felé), és a kohorsz modellnek megfelelően fejlődnek, legalábbis az 1990-es évek elejéig. A társadalmi metabolizmus és a generációs követés ezért nem elhanyagolható része ezeken a területeken az összváltozásoknak. Ez azonban nem érvényes más szempontokra, melyekre nézve a kohorszokon belüli elmozdulás sokkal fontosabb. Az utóbbi kategóriába tartoznak az európai jóléti államokban az

állami beavatkozás iránti magatartás és a gazdasági egyenlőségre való törekvések, mint a holland adatok is mutatták.

Az eddig használt példák azt mutatják, hogy az APC-probléma megoldása *Firebaugh* nyomán elég sok és hasznos információt nyújt. Az APC probléma egyéb megoldási lehetőségei a kronológiai változásoktól eltérő változók használatából indulnak ki. Ennek az a nagy előnye, hogy már a kezdetnél meghatározza, hogy pontosan milyen történelmi szempontokat kell számításba venni, ha az életkor, időszak vagy generáció fogalmával van dolgunk. A kronológiai születési kohorszt ily módon át lehet alakítani olyan generációkká, melyeknek hasonló tapasztalatai voltak későbbi magatartásukat jelentősen formáló évek alatt; például a gazdasági válság idején nőttek fel, vagy háború vagy munkanélküliség idején, szemben azokkal, amelyek meghatározó benyomásokat a fogyasztói jelleg emelkedésének időszakában kaptak. Hasonló meghatározásokat „direkt mérések” útján is meg lehet kísérelni, mint *Easterlin* relatív kohorszmérete, vagy a kohorsz iskolázottságának növekedése. A kronológiai életkort kategóriális változókká lehet transzformálni, melyek az életpályagörbék háztartási helyzet vagy munkaügyi tapasztalat alapján fogják fel. A mérés évét is típusba lehet sorolni politikai vagy gazdasági jelzők segítségével (politikai zűrzavar évei, infláció vagy munkanélküliségi arányok). Az elmélettől függetlenül a három APC-komponens bármelyikére vonatkozó „direkt mérések” ilyen formái változhatnak olyan jelenségek szerint, melyeket meg kell magyarázni. Az olyan direkt mérések azonban, melyek igencsak „egy vonalba” esnek, nem túl sok hasznot ígérnek, sőt téves becsléseket is eredményezhetnek. Tanácsos, hogy a szempontok korlátozottabb számát fogjuk meg, ezeket összesítsük megfelelő „kötegekbe” életkor, időszak és kohorszok szerint. Végül, a minta méretének elég nagyoknak kell lenni a felvétel mindegyik hullámában.

Bizonyos központi kérdések is vizsgálhatók a panel-elemzések segítségével. Ezek között az egyéni értékek stabilitásának hipotézise (stabilitás az időben, vagy a felnőtt élet nagy részében) volt az első, amit empirikusan tesztelni kellett. A legkorábbi tanulmányok egyike visszamegy *Newcomb* (1943), akinek elemzése fiatal nők politikai véleményéről szól egy amerikai kollégiumban (Bennington college). Mindegyik lány gazdag és konzervatív háttérből jött, és *Newcomb* bizonyította, hogy magatartásuk egészen rugalmasnak mutatkozott, abba az irányba mozdult, hogy támogassák *Roosevelt* „New Deal-jét”. 1961-ben, 25 évvel később *Newcomb* és kollégái újra megkérdezték az előbbi diákokat, és jelentős állandóságot találtak korábbi hozzáállásuk, politikai meggyőződésük tekintetében. Ezen felül azok, akik jelentős állandóságot mutattak, hasonló meggyőződésű férjket is választottak. 1984-ben *Alwin* és kollégái megszervezték a kapcsolatfelvételt (1992) az eredeti résztvevők közül 335 túlélővel, és azt találták, hogy politikai hozzáállásuk kitartott öregkorukig! Nagyon hasonló eredmények származtak a *National Election Study (NES)*-ből is a pártpreferenciákkal és a támogatás intenzitásával kapcsolatban (*Alwin et al.*, 1992),

azzal a kivétellel azonban, hogy a támogatás intenzitása 60 éves koron túl csökkent. Ez összhangban volt *Sears* korábbi (1981) gondolataival arról, hogy az értékek stabilitásának időszaka után jöhet egy olyan fázis, ahol a vélemény változása jobban előtérbe kerül, a későbbi felnőttkorban.

Rokeach „végső állapot” tárházát is vizsgálták az állandóság szempontjából egy hétéves kéthullámú panelben. Az egyéni besorolások 12 témája mutatott lényeges változásokat az idő során bekövetkezett összefüggésekben. A legerősebb korrelációt az „üdvösség” témájánál találták (0,68): akár törődtek a vallásos „végállapottal”, vagy sem, nézeteiket csak kevesen akarták megváltoztatni. Sokkal gyengébb stabilitást (0,3 alatti korrelációt) találtak az olyan témákban, mint „szabadság”, „igaz barátság”, a „béke világa”, „bölcesség” és még meglepőbb módon „a teljesítés érzése” témáiban. Annak ellenére, hogy a 18 téma összes besorolása nagyon keveset változott 1968-tól 1981-ig, mégis úgy tűnt, voltak egyéni fluktuációk (lásd *Converse*, 1964; *Inglehart*, 1985).

Az egyéni stabilitás kérdésének megoldása abban látszik, hogy az eredmények nagyban függenek a szóban forgó értékorientáció pontosságától, és feltételezzük, hogy a témától és annak megfogalmazásától is. Másrészt viszont, ha az egyéni folyamat meglehetősen véletlenszerű is, az egyedi eltolódások kölcsönösen kompenzálhatók anélkül, hogy jelentős változásokat okozhatnának az olyan összesítésekben, mint kohorsz, vagy társadalmi osztály. Mind a *Rokeach*-itemek panel vizsgálata, mind a *Maslow*-i magasabb renddel kapcsolatos kohorsz-rétegződés arra utal, hogy egy aggregált stabilitás valóban sok esetben eredményezhet megoldást, de ez nem garantálható.

3.4 Értékek és megnyilvánulásuk az élet során: alapvető hatások

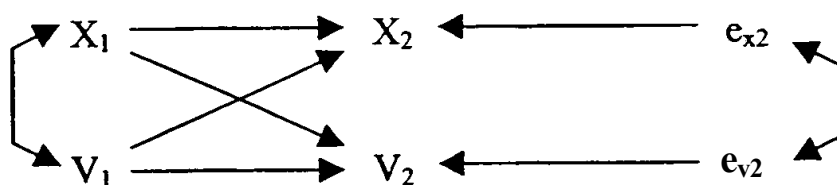
Mint említettük, bármely dinamikai elemzés az értékorientáció szerepéről az életvitel során megkívánja panel adatok használatát, ahol minden magyarázó változót megfigyelnek a különböző felvételi hullámokban, de legalább két alkalommal. Am önmagukban a panelek sem elégségesek. Mivel minket az események vagy lehetőségek érdekelnek, ezért lényeges, hogy mind az előzetes magyarázó változókra alapuló szelekciónak a következményei, mind a változók következő változásainak feltételezett okai szerepeljenek és mérjük azokat. Ezek természetesen visszatekintő mérések és megkíséreljük az idetartozó események előfordulását és pontos dátumát felhasználni. Az alább következő ábra mutatja a szükséges alapvető összetevőket. *X*-szel jelöltük a „strukturális” változókat (mint a társadalmi-gazdasági vagy bármely más pozícióra vonatkozó változót) és *V*-vel az értékorientációra (vagy témára) vonatkozókat. A számmal aluljelzettek mutatják a hullám sorszámát, az *i* index mutatja, hogy *X* és *V* változókra vonatkozó adatsoraink vannak.

1. hullám	Közbülső esemény, lehetőség	2. hullám
X_{i1}	E	X_{i2}
V_{i1}		V_{i2}

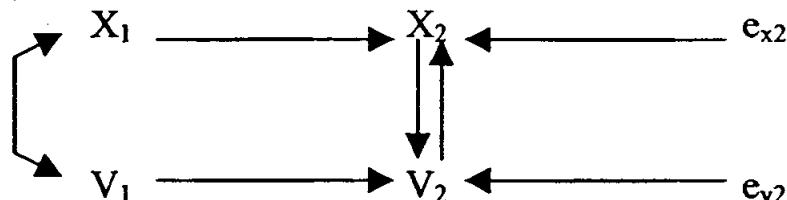
Az E esemény vagy dichotom (0, 1), vagy polytom (többosztatú, versenyző kockázatok) lehet.

A klasszikus panel elemzésben nincs ilyen közbülső E esemény, az elemzés tipikusan *a*) a kereszt-késleltetésű hatások modelljében, vagy *b*) a szinkronizált hatások modelljében (Finkel, 1995: 4-16.) halad előre. Az út ábrák a következők:

a) kereszt-késleltetésű

b) szinkron hatás

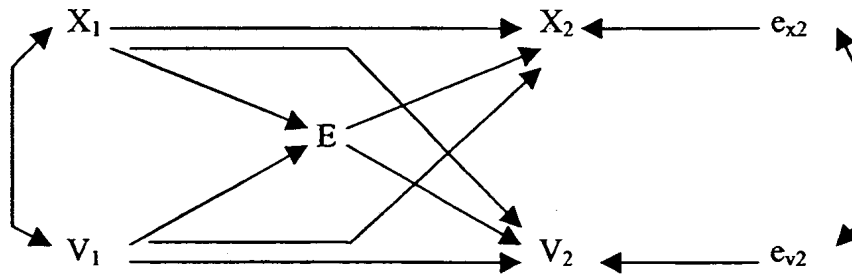

A két modell eléggé különböző. A kereszt-késleltetésű modell egyszerűen becsülhető OLS-sel, ami hozzájárult népszerűségéhez, de a kereszt-késleltetésű hatások valószínűleg gyengék, ha a panel hullámok időben viszonylag távol esnek egymástól. A szinkron-hatások modellje elfogadhatóbb, ha a reakciók X_2 és V_2 között közvetlenebbek, de nyilvánvalóan a becslési eljárás összetettebb (instrumentális változók szükségesek, 2SLS¹). A nyereség azonban az, hogy az e_{x2} és az e_{v2} zajok korrelálatlanok.

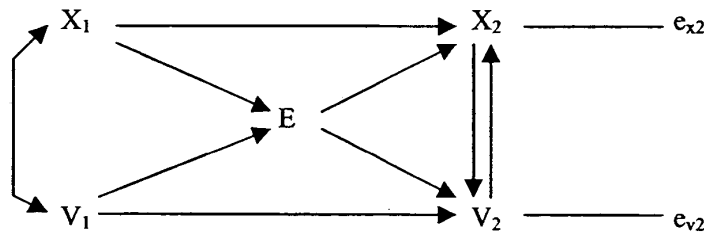
A mi elemzési problémánk legegyszerűbb alakjában a két hullám közti változó modellje. Az ok-diagram csak a két előző ábra kiterjesztése:

¹ Az OLS az Ordinary Least Squares, a 2SLS a Two-Stage Least-Squares rövidítése (legkisebb négyzetek módszerén alapuló becslések, *A Szerk.*)

a) kereszt-késleltetésű

b) a szinkron

Az első ábrán E -t pontosan úgy tekinthetjük, mint a közbülső változók egyikét, mely a kereszt-késleltetés hatását eredményezi. Ha kiderül továbbá, hogy a közvetlen utaknak X_1 -től V_2 -ig és V_1 -től X_2 -ig zéró hatásúak, akkor E lenne a kereszt-késleltetés hatás fő oka. A b) alapmodellben E okoz egy kereszt-késleltetésű hatást, de nyitva marad terep az X_2 és V_2 közötti szinkron hatásoknak is. Ismét legkönnyebb kiszámítani a tisztán kereszt-késleltetésű modellt, de a zavaró tényezők valószínűleg korreláltak lesznek. Viszont ez a korreláltság, ha összehasonlítjuk $r_{x_1v_1}$ -gyel, rámutat az X_1 és V_1 közötti kapcsolat relatív nagyságára, ami a modellben meghatározott stabilitási és kereszt-késleltetésű hatásoknak tudható be. Ha ez nem nagyon lényeges, jelentheti, hogy alulértékeltük a kereszt-késleltetésű hatásokat, és a hatások a valóságban jobban szinkron jellegűek. Egy tipikus modell szinkron hatásokkal, LISREL-lel becslve található Thornton és Camburn klasszikus tanulmányában (1989), melyben megállapították a vallási szertartásokon való részvétel és a házasság előtti szex közötti összefüggés rekurzív jellegét.

A kereszt-késleltetésű modell strukturális egyenletei E -vel:

a) szelekció:

$$E = b_0 + b_1X_1 + b_2V_1 + e_E \quad 1. \text{ számú egyenlet}$$

b) alkalmazás:

$$V_2 = b_3 + b_4 X_1 + b_5 V_1 + b_6 E + e_{v_2} \text{ 2. számú egyenlet}$$

$$X_2 = b_7 + b_8 X_1 + b_9 V_1 + b_{10} E + e_{x_2} \text{ 3. számú egyenlet}$$

A modellben szereplő koefficienseket (együtthatókat) három klasszikus regresszióval lehet számítani, ha E dichotóm (0, 1) és nem túl nagy a ferdesége. A standardizált együtthatók (béták) jó kiindulópontokat adhatnak a hatások relatív fontosságáról. A való életben azonban a kutatók az X és V változók egész sorozatát használni akarják az 1. számú egyenlettel jellemzett szelekció vizsgálata során. Mivel E gyakorlatilag mindig dichotóm vagy polytóm, gyakran használnak a paraméterek számításánál logisztikus regressziót. A logisztikus regresszió azonban akadály, ha valaki egyszerre akarja számítani az egész modellt és nem pont csak a szelekciós egyenletet. Ez gyakran arra vezette a kutatókat, hogy feldarabolják a teljesebb modellt és szem elől tévesztették a tényt, hogy strukturális egyenletekre van szükség. Ha fenti 2. és 3. számú alkalmazási egyenleteket nézzük, a V_2 és X_2 gyakran folyamatos változók (pl. z-score-ral standardizált változók), és ekkor klasszikus regressziót választanak. Ily módon a különböző módszerek választása tovább csökkentheti az áttekinthetőséget. Ez nem komoly probléma, ha valakit csak a modell egy része érdekel, de nem elegáns akkor, ha a szelekció és adaptáció teljes dinamikáját és eredményét akarja látni. A strukturális egyenlet-modellek, mint amilyenek a LISREL-ben, JEM-ben vagy variánsaikban vannak, ezért megfelelőbbek, mivel ezekbe be lehet építeni speciális témákat is, úgy mint a látens változókat mutatóikkal együtt, és ha szükséges, még a szinkron hatásokat is.

4. Az életpálya szelekciója és az adaptáció nyomában: Belga fiatal felnőttek értékrend-dimenziói, 1981–1999

Az életpálya szelekció és adaptáció nyomai egyértelműen láthatóak az *European Values Studies (EVS)* belga részének vizsgálataiban, amit 1981-ben, 1990-ben és 1999-ben végeztek el. Mint korábban rámutattunk, az ilyen ismételt keresztmetszeti felvételek nem teszik lehetővé, hogy elválasszuk az érték-alapú szelekciós hatásokat a későbbi érték-korrekcióktól (megerősítés vagy tagadás) a sajátos életciklus átmenetek függvényében. Viszont az értékeknek és magyarázó változóknak klasszikus többváltozós elemzése átfogja a teljes kapcsolatot az egyes változók között, mint az életkor, háztartási helyzet, vagy társadalmi-gazdasági helyzet, és ezek a nyomai a valóságos visszatérő mechanizmusnak. Például, ha az átmenet a szülőkkel való együttéléstől az egyedül élés felé történik, vagy a kisebb vallásosság házasság nélküli együttéléssel van kapcsolatban, vagy egy kevésbé konvencionális háztartási pozíció tovább erősíti a szekularizációt, akkor a két összesített hatás negatív társulást jelent ilyen élet-

körülmények és a vallásosság között bármely keresztmetszetben. Az ellenkező érvényes két pozitív hatásra is, például, hogy közvetlenül a házasságba megy, a nagy fokú vallásosságból származó előrejelzés alapján, és hogy maga a házasság kisebb szekularizációhoz vezet. A nyomok zavarosabbak, ha a kiválasztás és az új beilleszkedés hatásai ellenkező irányba történnek. Ekkor a keresztmetszetek gyengébb kapcsolatot jelentenek minden értékrend és magyarázó változó között.

Ismételt keresztmetszeti felvételek adatai, mint az is, amit a példában használtunk, nemcsak azt engedik meg, hogy feltárjuk a tényleges két-utas okozati mechanizmust az értékek széles dimenzióiban, hanem lehetővé teszik a következő kettős megközelítést is:

- a) a teljes kapcsolat erőssége megmutatja, hogy mely érték-dimenziók játszanak erősebb szerepet a kiválasztás-alkalmazkodás folyamatában másoknál, és
- b) hogy a magyarázó változók (melyek tipikusan a jelen helyzetet mérik) és a felvétel éve közötti interakció melyik irányba mutat, a stabilitás vagy a változás felé. Például lehet, hogy a házasságkötés előtti együttélés irányába hatók harminc évvel ezelőtt erős értékorientációra utaltak, de némelyikük, vagy sokuk sokat veszített előrejelző erejéből mára, amikor az együttélés elterjedtebb és elfogadottabb.

Ezért az ismételt keresztmetszeti felvételek csak az általános kapcsolatok feltárásában vannak hátrányban, viszont képesek megragadni az idő folyamán bekövetkezett változásokat a magyarázó változóknál.

Ennek bemutatására az *EVS* belga részének 1981, 1990 és 1999-es adatait használjuk a felvétel idején 20–29 éves fiatal felnőttekre vonatkozóan. Ez az a korcsoport, melyben a legtöbb, egész életre kiható változás történik, együtt az értékorientáció kialakításával és megszilárdulásával. Az elemzés első részében többszörös klasszifikációs elemzést alkalmazunk (MCA – Multiple Classification Analysis) a kiválasztott témákban, melyek a gyermekek jelentőségére, a generációk közötti kötelességekre és a házassággal kapcsolatos magatartásra, attitűdre vonatkoznak. Az MCA eredmények mindegyik magyarázó változó esetében nettó módon (a többi magyarázó változó hatását kiszűrve) értendők, és ezt a nettó hatást a átlagértéktől való százalékpontos eltéréssel fejeztük ki.

Az elemzés második részében a vallási, etikai és politikai orientációkat mutatjuk be. Az elemzés alapja többszörös mutatók és skálák, melyeket egy feltáró jellegű faktorelemzést követően szerkesztettünk. Itt az MCA-eredményeket standard eltéréssel fejeztük ki. A magyarázó változók mindkét elemzés esetében azonosak. Megjegyezzük, hogy nem szándékozunk közvetlen oksági értelmezést fűzni az MCA-eredményekhez abban az értelemben, hogy a magyarázó változók pusztán oki előzményei lennének az értékorientációknak. Az MCA-eredmények *egyszerűen az adott attitűd felül- vagy alulreprezentáltságát*

mutatják egy-egy magyarázó változónál a többi magyarázó változó, mint kontrollváltozók jelenlétében.

A modellbe bevont magyarázó változók:

- *életkor* években (20–29) és *négyzetes kor*, folytonos kontrollváltozók.
- *háztartási pozíció*, 6 osztállyal: szülőkkel él, egyedül él, együttélés gyermekek nélkül, nem házas gyermekekkel (vagyis főleg együttélők, és kisebb mértékben magányos anyák is), házaspárok gyermekkel, vagy gyermekek nélkül.
- *nem*
- *jelenlegi foglalkoztatottság* a nem aktívakkal együtt (diákok, házi-asszonyok és háztartásbeli férfiak, munkanélküliek).
- *foglalkozás*, jelenlegi vagy utolsó foglalkozás (munkanélküliek vagy korábban foglalkoztatottak esetében), és egyéb kategória a diákok és még nem aktívak számára.
- *életkor a tanulás befejezésekor* három csoportban: 16-ig (nem befejezett középiskola), 17–18 (középiskola), 19+ (középiskola után), és jelenleg felsőoktatási hallgató (20+ éves).
- *a megfigyelés éve*, 1980, 1990 és 1999. Ez is jelzi, hogy az adatokat e 3 évre együtt fogjuk elemezni.

Az első csoportban elemezendő hét téma:

- állítás, hogy a nőnek kellene a gyermekek életük teljességéhez (=1), minden más válasz, beleértve a „nem tudja” is (=0);
- az a vélemény, hogy gyermekekre van szükség a házasság sikeréhez (igen = 1, nem = 0);
- egyetértés, erős egyetértés (=1) azzal a véleménnyel, hogy a gyermeknek mindig szeretni és tisztelni kell szüleit, akkor is, ha utóbbi nem érdemlí, minden egyéb válasszal ellentétben (=0);
- egyetértés (=1) azzal az állítással, hogy a szülőknek mindig meg kell tenni, amit lehet gyerekeik érdekében, még saját jólétük árán is, szemben minden más válasszal (=0);
- nem ért egyet (=1) azzal az állítással, hogy a házasság időszerűtlen intézmény, szemben minden egyéb vélemény (=0);
- az a vélemény, hogy a hűség szükséges a házasság sikeréhez (idézve = 1, nem idézve = 0),
- nem helyesli (=1), hogy a nő választhatja az anyaságot anélkül is, hogy tartós kapcsolata lenne a férfival, szemben minden egyéb válasz (=0).

Lényeges, hogy ezt a hét itemet a kérdőív különböző részeiből emeltük ki, és nem lehet összevonni ezeket –meggyőző módon– egy szűkebb skálába.

Az MCA-eredmények az 1. táblában szerepelnek. A legfontosabb magyarázó változó számunkra a jelenlegi háztartási helyzet, mivel ez kell mutassa az értékek és az életmód-változások közötti rekurzív hatások működésének nyo-

maít. Különösen kiemeljük a közbülső életmódokat, mint az egyedül élést vagy a gyermek nélküli élettársi kapcsolatot, ahol feltételezhetően gyengébb az orientáció a család és a gyermekek iránt. Viszont a házaspárok vagy szülőpárok bizonyára erősebb „családi” értékeket mutatnak fel. Ez a várakozásunk egyértelműen adódott azokból a véleményekből, hogy a gyermekek és a hűség lényeges a házasság sikerességében, illetve hogy a házasság nem idejétmúlt intézmény (lásd a 2, 5 és 6 itemeket az 1. táblában, ahol a béta együtthatók: .21, .28 és .16).

Ezekben a példákban azok a válaszadók mutatnak legnagyobb negatív eltérést az átlagtól a házassággal és szülői helyzet támogatásával kapcsolatos hagyományos hozzáállással kapcsolatban, akik egyedül élnek és különösen azok, akik gyermekek nélkül élnek együttélésben. Az ő negatív eltéréseik még hangsúlyosabbak azoknál a válaszadóknál, akik még együtt élnek szüleikkel, ami arra mutat, hogy mind az egyedül éléstről, mind az együttéléstről azt hallották, hogy azok kevésbé familiáris orientációk, és hogy ezek az értékek ezzel a választással még jobban felerősödnek. Viszont a házasságra és szülői szerepre való vállalkozás megerősíti akár a házasság intézményének, akár a szülői szerepnek a támogatását. Ez utóbbi az 1. item eredményeiből fakad, ahol a nem házas vagy magányos szülők különösen hangsúlyozzák a gyermekek szerepét, hasznát az élet teljessége tekintetében. A magányos anyaság (7. téma) elmarasztalása kevésbé diszkrimináló, csak gyermeket nevelő házaspárok fejeztek ki magasabb „nemtetszést”.

1. A gyermekek, házasság és generációk közötti kötelezettségekre vonatkozó értékek változójának nettó hatása,
MCA eredmények a 20–29 éves belga válaszolók szerint, mintavételek (1981, 1990, 1999):
százalékpontos eltérések az átlagtól

Net effects of covariates on value items concerning the need for children, marriage and intergenerational duties, MCA
results for Belgian respondents aged 20–29, pooled samples (1981, 1990, 1999):
percentage points deviation from the mean

Változó	1. A nők szükségesnek tartják a gyermeket az élet teljességéhez Átlag = 34%	2. Gyermekekre van szükség a házasság sikeréhez Átlag = 50%	3. A gyermekek szeressék és tiszteljék szüleiket feltétel nélkül Átlag = 65%	4. A szülők feltétel nélküli kötelezettsége ellátni a gyermeket Átlag = 63%	5. A házasság nem idejétmúlt intézmény Átlag = 70%	6. A hűség szükséges a házasság sikeréhez Átlag = 86%	7. Nem helyesli az egyedülálló anyaságot Átlag = 35%	Minta- nagyság N = 750
<i>1. Pozíció a háztartásban</i> (béta együttható)	(.12 ns)	(.20 ^{***})	(.10 ns)	(.11 ns)	(.28 ^{***})	(.16 ^{**})	(.06 ns)	
– szülőkkel él	-6	-4	1	-2	-4	-3	-3	278
– egyedül él	8	-9	-7	-10	-6	-11	-2	57
– együttélés, 0 gyermek	-1	-19	-13	-2	-25	-6	2	62
– nem házas + gyermek	13	2	5	-9	-23	3	2	40
– házas, 0 gyermek	-3	-6	2	2	.13	6	-1	89
– házas + gyermekek	4	15	3	7	.12	5	4	225
<i>2. A vizsgálat éve</i>	(.09 ns)	(.08 ns)	(.10 [*])	(.25 ^{***})	(.02 ns)	(.15 ^{***})	(.07 ns)	
– 1981	7	-6	5	-8	-1	-3	-5	191
– 1990	-1	0	2	-8	0	-3	2	332
– 1999	-4	5	-7	18	0	8	2	227
<i>3. Neme</i>	(.10 ^{**})	(.08 [*])	(.00 ns)	(.03 ns)	(.05 ns)	(.03 ns)	(.06 ns)	
– férfi	5	-4	0	2	-2	-1	3	367
– nő	-5	4	0	-2	2	1	-3	383

1. táblázat folytatása

Változó	1. A nők szükségesnek tartják a gyermeket az élet teljességéhez Átlag = 34%	2. Gyermekekre van szükség a házasság sikeréhez Átlag = 50%	3. A gyermekek szeressék és tiszteljék szüleiket feltétel nélkül Átlag = 65%	4. A szülők feltétel nélküli kötelessége ellátni a gyermeket Átlag = 63%	5. A házasság nem idejétmúlt intézmény Átlag = 70%	6. A hűség szükséges a házasság sikeréhez Átlag = 86%	7. Nem helyesli az egyedülálló anyaságot Átlag = 35%	Mintanagyság N = 750
<i>4. Foglalkoztatottság</i>	<i>(.05 ns)</i>	<i>(.00 ns)</i>	<i>(.05 ns)</i>	<i>(.03 ns)</i>	<i>(.11*)</i>	<i>(.12*)</i>	<i>(.03 ns)</i>	
– dolgozik	-2	0	-2	1	4	3	1	441
– nem dolgozik	3	0	3	-2	-6	-5	-2	310
<i>5. Foglalkozás</i>	<i>(.08 ns)</i>	<i>.04 ns)</i>	<i>(.08 ns)</i>	<i>(.14*)</i>	<i>(.04 ns)</i>	<i>(.10 ns)</i>	<i>(.10 ns)</i>	
– felsőbb értelmiségi (szellemi)	11	1	-1	-4	-4	-7	11	71
– közép- és alsóbb értelmiségi (szellemi)	-1	-1	-1	-10	0	-3	-7	186
– fizikai	-3	3	5	3	0	1	-3	240
– egyéb	1	-2	-4	5	2	3	4	254
<i>6. Kora az oktatás végén</i>	<i>(.12*)</i>	<i>(.05 ns)</i>	<i>(.05 ns)</i>	<i>(.03 ns)</i>	<i>(.01 ns)</i>	<i>(.09 ns)</i>	<i>(.03 ns)</i>	
– 16 év vagy alatta	6	-5	-2	3	-1	3	3	131
– 17–18 év	7	0	4	-1	0	-5	0	196
– 19+	-5	2	-1	0	0	1	1	424
<i>R² & szignifikancia modell</i>	<i>.05*</i>	<i>.06***</i>	<i>.04 ns</i>	<i>.07***</i>	<i>.08***</i>	<i>.06*</i>	<i>.02 ns</i>	

Megjegyzés: A modell kontrollálva van a korra és az életkor négyzetére.
ns = nem szignifikáns, * = $p \leq .05$; ** = $p \leq .01$; *** = $p \leq .001$.

Azok a kérdések, melyek a generációk közötti kölcsönös kötelességekre vonatkoznak, külön is a legjobban elemezhetők, mivel a rájuk vonatkozó eredmények nem szimmetrikusak. Az idők során a fiatal felnőttek alulértékelték a szüleik iránti feltétel nélküli támogatást, de ugyanakkor ők elvárták a feltétel nélküli támogatást tőlük (lásd a „felvétel éve” c. változó eredményeinél). Mint várható volt, az egyedül élő, vagy gyermekek nélkül együttélők válasza negatív irányba térnek el az átlagtól, viszont a nem házasok, vagy magányos szülők több feltétel nélküli megbecsülést várnak a gyermekektől, de kevésbé hajlamosak ilyen támogatást adni viszonzásképpen. Mint várható volt, a házaspárok és szülők fejezik ki legerősebben véleményüket a feltétel nélküli generációk közötti támogatással kapcsolatban, mindegyik irányba.

Eltérő trend mutatkozik annál a két kérdésnél, ami a gyermek hasznosságának nem anyagi szempontjaira vonatkozik. Úgy tűnik, talajt veszített az a vélemény, hogy a gyermek lényeges a nő életének teljessége szempontjából, viszont több hangsúlyt kapott a gyermeknek az a funkciója, hogy hasznára van a házasságnak. Ugyanez érvényes – és még hangsúlyosabban – a házasságon belüli hűség témájára is. Bár kevesebben lépnek manapság házasságra, a vélemény úgy nyer teret, hogy a házasság – ha az jónak ígérkezik – szilárd alapokat kíván meg az egyéni kötelezettségek terén. Ismét meg kell jegyezni, hogy ezeket a trendeket a jelenlegi életmód vagy a családi állapot hatásának kiszűrése után értékeltük, és így ezek valóságosak, nem egyszerűen az idő során bekövetkezett eltéréseknek a minta összetételében mutatkozó (mellék)hatásai.

Végül, a nemhez és a társadalmi-gazdasági pozícióhoz kapcsolódó különbségek csak ritkán szignifikánsak, ez most is így van, a legfontosabb kivétel az, hogy az értelmiségi foglalkozásokban élők kevésbé értenek egyet azzal a véleménnyel, hogy a szülők feltétel nélküli kötelessége támogatni a gyermeket, mint azok, akik fizikai foglalkozásúak vagy tanulók, s akik lehet, hogy jobban függenek az ilyen támogatástól.

A szelekció és adaptáció kettős folyamatának nyomai ugyanígy láthatók egyéb értékorientációknál, és legvilágosabban az etika és polgári erkölcs területén és a különböző politikai indítékoknál. Politológusok ritkán helyezik a hangsúlyt a szelekció és adaptáció dinamikájára az élet folyamán történt események függvényeként, és még kevésbé az olyan eseményekre, mint az otthon elhagyása és az életmód kialakítása. Ugyanez érvényes a szociológiai, a kultúrával vagy a vallással foglalkozó szakirodalomra. Kilenc különböző értékdimenzió eredményei azt jelzik, hogy ez az elhanyagolás nem igazolható.

Rátérve a kettes számú elemzésre, tizenegy értékorientációt vizsgáltunk:

- *Hagyományos vallásos hiedelmek*, ide tartozik a hit a mennyországban (faktorsúlya = .84), a pokolban (-71), bűnben (.69), a halál utáni életben (.66) és Istenben (.56). A skála nagy állandóságot mutat, a Cronbach-féle alfa = .82.

- *Egyéni vallásosság* (alfa = .88): ez a skála a válaszadó állításán alapszik, miszerint a vallásos érzések az erő és vigasztalás forrásai (.72), van az imának és meditációnak jelentősége (.64), és hogy Isten fontos helyet foglal el az életében (.59)
- *Konzervatív etika*, ami szerint el kell utasítani az élet és halál ügyébe való beavatkozást, mint az abortusz (.65), eutanázia (.59) és öngyilkosság (-.50). Ez a skála tartalmazza továbbá a hagyományos etika olyan szempontjait is, mint a válás elutasítása (.72) és a homoszexualitás (.55), (alfa = .76).
- *Polgári erkölcs*, ide tartozik a társadalmi normákhoz való szigorú ragaszkodás, amit az a vélemény fejez ki, hogy semmi sem igazolhatja a következőket: megvesztegetés elfogadása (.57), eltulajdonítás (tulajdonos tudta nélkül „kölcsonveszi”) (.56), állami juttatások kérése olyanér, ami nem jár neki (.52), enyhe drogok használata (.50), adócsalás (.45) (alfa = .66).
- *Faji és egyéb kisebbségekkel szembeni intolerancia*: (alfa = .81), ez a skála azon az állításon alapul, hogy a következő csoportok nem kívánták szomszédul azokat: akik különböző fajúak (.72), külföldi munkások és bevándorlók (.70), bűnügyi előéletű személyek (.46), nagycsaládok (.43), vagy emocionális problémákkal terhelt emberek (.41).
- *A politikai szélsőségek elutasítása*, ez egyformán alapul azokon a kategóriákon, melyeket nem kívántak szomszédnak, de ebben a példában szerepelnek személyek, akik a politikai jobbszárny (.82) és a balszárnyhoz (.77) tartozó politikai meggyőződésűek (alfa = .67).
- *Tiltakozási hajlandóság*, amit a részvétel vagy hajlandóság a részvételre mutat arra vonatkozóan, hogy résztvegyen épületek vagy gyárak elfoglalásában (.74), vagy sztrájkban (.71), demonstrációban (.68), bojkotthoz való csatlakozásban (.66) és petíciók aláírásában (.50) (alfa = .79).
- *Nem bízok az intézményekben*, ami a bizalom megnyilvánulásának négy fokozatát jelzi a következő intézményekkel, azok működésével kapcsolatban: parlament (.60), közigazgatás (.56), sajtó (.51), szakszervezetek (.51) és a rendőrség (.50). A skála (alfa = .72) méri a bizalmatlanságot ezekkel az intézményekkel szemben („egyáltalán semmi bizalom” a legmagasabb besorolás).
- *Posztmaterializmus Inglehart (1970) négyteteles skálája* alapján, mely két „poszt-materialista” tételt tartalmaz (PM = posztmaterialista) úgy, mint „több beleszólást a kormányzati döntésekbe”, és „a szólásszabadság védelme”, melyek politikai prioritások, szemben két „materialista” (M) tétellel, melyek a következők: „fenntartani a rendet az országban”, és „küzdeni az árak emelkedése ellen”. Itt az *Inglehart*-skála hagyományos besorolási eljárást követtük, melyben a válaszolók két PM-tételt választottak ki a négy közül, melyek a +1 besorolást kapták szemben a

két M-tétellel a -1 ponttal és azokkal, melyeknek kevert (vegyes) választása nulla pontot kapott.

- *Kifejezetten munka-értékek*, melyeknek alapjai a fontosnak tartott munkaügyi, foglalkozási elemek: lehetőség a kezdeményezésre (.64), a munka és a képességek találkozása (.63), olyan foglalkozás, ahol el lehet érni valamit (.57), felelősség (.55), ami együttjár érdekes szereppel (.53), a társadalom számára hasznos tevékenység (.47), találkozás emberekkel (.50), mások által tisztelt munka (.43), fejlesztési lehetőségek (.41) és kellemes munkatársak (.31). Ez a skála (alfája = .81) méri azokat a nem materiális tétételeket, melyek a munkával (foglalkozással) való elégedettséggel függenek össze, és értelmezése a kifejezett individualizmus mértéke.
- *Materiális foglalkozási motivációk*, szintén fontosnak tekintett elemeken alapszanak, de összekapcsolódnak materiális és nem kifejezetten a munkához kötődő szempontokkal: sok szabadság (szabad nap) (.69), jó időtöltés (.61), nem túl nagy nyomás, terhelés(.52), és foglalkoztatási biztonság (.44) (alfa = .67).

Az MCA eredményeket a 2., 3. és 4. tábla mutatja. Ezekben a táblákban minden skála sztenderdizált (z-score), kivéve az *Inglehart*-féle poszt-materialista skálát, amire konvencionális besorolást választottunk: többletét vagy hiányát a „tisztá” M-es válaszadók százalékának azokhoz képest, akik „tisztá” PM-profillal rendelkeznek.

Az a várakozásunk, hogy létezik egy kettős és egymást kölcsönösen megerősítő szelekciós / adaptációs folyamat azoknál, akik elhagyva az otthont azt választják, hogy egyedül élnek vagy együttélésére lépnek. Először is ők felülreprezentáltak az összes többi magyarázó változóban a szélesebb körű értékorientáció alapján, ahol hangsúlyos a szekularizáció, az egyedi etikai autonómia, tolerancia és nincs kizárva a poszt-materializmus és a kifejezett individualizmus a politikában és a munkával kapcsolatos értékek tekintetében. Másodszor az efféle életmódba való átmenet megerősíti ugyanazt az értékorientációt (elfogadás = megerősítés). Ennek következtében azt várjuk, hogy a válaszolók, akik ezekben a háztartási pozíciókban vannak, egész világosan megmutatkoznak majd a keresztmetszeti felvételeknél. Ezenfelül, azok a személyek, akik egyedül élnek, vagy együttélésben (gyermekek nélkül) várhatóan magasabb besorolást érnek el ezeknél az értékorientációknál, mint azok, akik még szüleikkel élnek együtt, ami valóban arra utalna, hogy működik egy szelekciós hatás a várható irányba.

2. A vallásos és etikai érték-dimenziós változók nettó hatása, MCA eredmények a 20–29 éves belga válaszolók összesített mintáiban (1981, 1990, 1999): eltérések az átlagtól szigmában

Net effects of covariates on religious and ethical value dimensions, MCA-results for Belgian respondents aged 20–29, pooled samples (1981, 1990, 1999): deviations from the mean in sigma

Változó	1. Vallásosság: hagyományos hiedelmek	2. Vallásosság: értelme az egyén életében	3. Etika, elutasítás az élet/halál kontrollálása kérdésében	4. Polgári erkölcs: a deviancia elfogadhatatlansága	A minta nagysága N = 805
<i>1. Háztartásbeli pozíció (beta együtttható.)</i>	<i>(.07 ns)</i>	<i>(.08 ns)</i>	<i>(.13 ns)</i>	<i>(.19***)</i>	
– szülőkkel él	-.04	.00	-.06	-.14	305
– egyedül él	-.09	.02	-.10	-.25	66
– együttél gyermekek nélkül	-.02	-.15	-.27	-.23	66
– nem házas + gyermekek	-.13	-.20	.10	.17	42
– házas, gyermek nélkül	-.06	.07	.11	.26	93
– házas gyermekekkel	.08	.05	.06	.19	233
<i>2. A vizsgálat éve</i>	<i>(.11*)</i>	<i>(.15***)</i>	<i>(.20***)</i>	<i>(.09 ns)</i>	
– 1981	-.01	.23	.29	.13	203
– 1990	.09	-.09	-.10	-.08	365
– 1999	-.12	-.06	-.10	.07	237
<i>3. Neme</i>	<i>(.06 ns)</i>	<i>(.06 ns)</i>	<i>(.00 ns)</i>	<i>(.06 ns)</i>	
– férfi	.04	-.05	.00	-.06	413
– nő	-.04	.06	.00	.06	393
<i>4. Foglalkoztatottság</i>	<i>(.02 ns)</i>	<i>(.07 ns)</i>	<i>(.06 ns)</i>	<i>(.04 ns)</i>	
– foglalkoztatott	-.01	-.05	-.05	.03	474
– nincs foglalkoztatásban	.02	.07	.07	-.04	331
<i>5. Foglalkozás</i>	<i>(.10 ns)</i>	<i>(.15**)</i>	<i>(.07 ns)</i>	<i>(.05 ns)</i>	
– felsőbb szintű szellemi	.08	.02	-.00	.09	76
– középső és alacsony szellemi	-.06	.21	-.02	.05	198
– fizikai	.10	-.15	.08	-.02	258
– egyéb	-.07	-.01	-.06	-.04	273
<i>6. Kora az iskolázottság végén</i>	<i>(.05 ns)</i>	<i>(.08 ns)</i>	<i>(.11*)</i>	<i>(.14 ns)</i>	
– 16 év vagy alatta	.04	-.16	.02	-.05	137
– 17 – 18 év	-.10	.00	.15	.07	205
– 19+	.03	.04	-.07	-.02	463
<i>R² & szignifikáns modell</i>	<i>.03 ns</i>	<i>.08***</i>	<i>.10***</i>	<i>.07*</i>	

Megjegyzés: A modell az életkorra és a kor négyzetére kontrollált.
ns = nem szignifikáns, * = p≤05; ** = p≤01; *** = p≤001.

3. A politikai dimenziókra vonatkozó magyarázó változók nettó hatásai, MCA eredmények belga 20–29 éves válaszolók 1981, 1990 és 1999. évi együttes mintájában; eltérések az átlagtól szigmában

Net effects of covariates on political dimensions, MCA-results for Belgian respondents aged 20–29, pooled samples

(1981, 1990, 1999): deviations from the mean in sigma

Változó	5. Faji és egyéb kisebbsé- gekkel szembeni intolerancia	6. A politikai szélsőségek elutasítása	7. Tiltakozási hajlandóság	8. Bizalmat- lanság az intézmé- nyekben	9. Posztmate- rializmus, eltérés az átlagtól %- ban.
<i>1. Háztartásbeli pozíció (béta együttható.)</i>	<i>(.09 ns)</i>	<i>(.12*)</i>	<i>(.20***)</i>	<i>(.14*)</i>	<i>(.18**)</i>
– szülőkkel él	.05	-.07	.09	-.08	7
– egyedül él	-.11	.19	.28	.36	22
– együttél gyermekek nélkül	-.06	.05	.33	.09	5
– nem házas + gyermekek	.23	-.34	-.17	.06	0
– házas, gyermek nélkül	-.01	.03	-.14	.09	-.12
– házas gyermekekkel	-.05	.07	-.20	-.06	-.13
<i>2. A vizsgálat éve</i>	<i>(.08 ns)</i>	<i>(.29***)</i>	<i>(.13***)</i>	<i>(.02 ns)</i>	<i>(.13***)</i>
– 1981	-.12	-.34	-.19	.02	-.11
– 1990	.04	.03	.01	.01	8
– 1999	.04	.24	.15	-.03	3
<i>3. Neme</i>	<i>(.03 ns)</i>	<i>(.03 ns)</i>	<i>(.14***)</i>	<i>(.06 ns)</i>	<i>(.12***)</i>
– férfi	-.02	.03	.13	.06	7
– nő	.02	-.03	-.14	-.06	-.8
<i>4. Foglalkoztatottság</i>	<i>(.03 ns)</i>	<i>(.03 ns)</i>	<i>(.10*)</i>	<i>(.01 ns)</i>	<i>(.04 ns)</i>
– foglalkoztatott	.03	.02	-.08	-.01	2
– nincs foglalkoztatásban	-.04	-.03	.12	.01	-.3
<i>5. Foglalkozás</i>	<i>(.04 ns)</i>	<i>(.15**)</i>	<i>(.13**)</i>	<i>(.10 ns)</i>	<i>(.13*)</i>
– felsőbb szintű szellemi	.03	-.03	-.07	.25	-.3
– középső és alacsony szellemi	.00	.21	.21	-.06	5
– fizikai	.04	-.16	-.10	-.06	-.11
– egyéb	-.05	.00	-.04	-.03	8
<i>6. Kora az iskolázottság végén</i>	<i>(.06 ns)</i>	<i>(.05 ns)</i>	<i>(.13**)</i>	<i>(-.02 ns)</i>	<i>(.10*)</i>
– 16 év vagy alatta	.00	.01	-.05	.00	-.3
– 17 – 18 év	.08	-.08	-.19	.02	-.2
– 19+	-.04	.03	.10	-.01	5
<i>R² & szignifikáns modell</i>	<i>.03 ns</i>	<i>.10***</i>	<i>.14***</i>	<i>.03***</i>	<i>.11***</i>

Megjegyzés: A modell kontrollált az életkorra és a kor négyzetére. A mintanagyságát lásd az 1. táblában, N = 805, de N = 775 az Inglehart PM-skálánál.

ns = nem szignifikáns, * = p≤05; ** = p≤.01; *** = p≤.001.

4. A munka értelmére és a foglalkozással kapcsolatos elégedettség elemeire vonatkozó dimenziók magyarázó változóinak nettó hatásai, MCA eredmények belga 20–29 éves válaszolók 1981, 1990 és 1999. évi együttes mintájában; eltérések az átlagtól szigmában

Net effects of covariates on dimensions related to the meaning of work and elements of job satisfaction, MCA-results for Belgian respondents aged 20–29, pooled samples (1981, 1990, 1999): deviations from the mean in sigma

Változó	10. Munka- értékek	11. Materiális foglalkoztatási motivációk
1. Háztartásbeli pozíció(beta coeff.)	(.10 ns)	(.13*)
– szülőkkel él	.06	.01
– egyedül él	.14	-.27
– együttél gyermekek nélkül	.09	-.25
– nem házas + gyermekek	.11	.12
– házas, gyermek nélkül	-.07	.01
– házas gyermekekkel	-.14	.11
2. A vizsgálat éve	(.12***)	(.09*)
– 1981	-.20	.09
– 1990	.05	-.10
– 1999	.09	.08
3. Neme	(.05 ns)	(.01 ns)
– férfi	.05	-.01
– nő	-.05	.01
4. Foglalkoztatottság	(.02 ns)	(.06 ns)
– foglalkoztatott	-.02	.05
– nincs foglalkoztatásban	.03	-.07
5. Foglalkozás	(.13***)	(.20***)
– felsőbb szintű szellemi	.25	-.37
– középső és alacsony szellemi	.15	-.14
– fizikai	-.08	.24
– egyéb	-.10	-.02
6. Kora az iskolázottság végén	(.14***)	(.05 ns)
– 16 év vagy alatta	.05	.03
– 17 – 18 év	-.22	.07
– 19+	.11	-.04
R ² & szignifikáns modell	.10***	.09***

Megjegyzés: A modell kontrollált az életkorra és a kor négyzetére. A mintanagyságát lásd az 1. táblában, N = 805.

ns = nem szignifikáns, * = p≤0.05; ** = p≤0.01; *** = p≤0.001.

Viszont az is várható, hogy azok az egyének, akik a szülői ház elhagyásával egyidőben házasságra lépnek, határozottabban jellemezhetők a nagyobb vallásssággal, konvencionális etikával, kisebb toleranciával és több „materializmussal” (*Maslow* vagy *Inglehart* értelmében), kevésbé hangsúlyozzák a kifejezett individualizmust, több bizalommal viseltetnek az intézmények és nagyobb tisztelettel a hatóságok (hatalom) iránt. Maga a házasság is tovább erősíti ezeket az orientációkat úgy, hogy számukra is fennáll egy kettős, megerősítő hatás, csak éppen a másik irányba.

Azoknál, akik a házasságba és a szülői szerepbe egy „közbülső” életrenden át jutnak, előrejelzésünk az, hogy ők az eredetileg nem konvencionális orientációjukat egy konvencionálisabb felé terelik (alkalmazás = tagadás). A házasság, a szülővé válás azután egy konzervatív módosuláshoz vezet, az egész mérleg azonban kevésbé lesz hangsúlyos, mint azoknál, akik nem estek át a „közbülső” életformákon. Sajnos, az utóbbi elképzelést nem lehet vizsgálni a EVS belga adatainak segítségével, mert az 1980-es és 1990-es felvételek nem kérdeztek rá a korábbi állapotokra olyan tételekkel, hogy „valaha élt-e együttélésben”, „mindig egyedül élt”, vagy „elvált-e valaha”, vagy ilyen típusú kérdésekkel. Az eszmei vetület nyomai ezért kevésbé világosak ebben a keresztmetszetben, azaz azokéban, akik most együtt szerepelnek a jelenleg házas kategóriában. Az 1999-es hullámban a „valaha”-kérdéseket feltették Belgiumban és Hollandiában, de a 20–29 éves korcsoport tagjainak létszáma olyan kicsi a mintában, ami nem biztosítja, hogy ezeket a nemzeti adatsorokat (a két országét) az összesítésbe és az elemzésekbe célszerű lenne belevonni.

Az MCA-eredmények egybehangzóak ezekkel az elvárásokkal. A korra, nemre, iskolázottságra és társadalmi-gazdasági helyzetre vonatkozó összehasonlítások szerint, a fiatal belga felnőttek, akik egyedül élnek vagy megegyezéssel életközösségben, de még nem szülők, nagyon világosan elkülönülnek a három felvételi körben mind azoktól, akik még mindig a szüleikkel élnek (szelektációs hatás), mind azoktól, akik eljutottak a házasságig és különösen a szülői állapotig. Ennek okai a legvilágosabban a következők:

- kevésbé konvencionális etika (eltérés -10 -tól az egyedül élőknel és -27 szigma az együtt élőknel), mint bármely más kategória;
- a polgári erkölcs (moralitás) jelentékenyen kisebb hangsúlya (eltérés = -25 és -23 szigma);
- kisebb intolerancia az etnikai és társadalmi kisebbségek iránt (-11 és -06), és ellenkezőleg nagyobb elutasítás a politikai szélsőségek felé ($+19$ és $+05$), akik belgiumi értelemben többnyire az etnocentrikus típus szárnyához tartoznak;
- jelentősen nagyobb tiltakozási hajlam ($+28$ és $+33$ szigma), és nagyobb bizalmatlanság az intézmények iránt ($+36$ és $+09$ szigma);
- erősebb „poszt-materialista” jelleg, ami 22 és 5 százalékpontos többlet a PM-nél az M-mel szemben – az átlaghoz viszonyítva ($+7.2\%$);

- a kifejezett munka értékek erősebb hangsúlyozása (+.14 és +.09 szigma), és különösen sokkal gyengébb hivatkozás a materialista foglalkozási szempontok fontosságára (-.27 és -.25 szigma).

Ami a vallásosság dimenziót illeti, azok a fiatal felnőttek, akik egyedül vagy együttélésben élnek, alacsonyabb fokán állnak a tradicionális hitbeli skálának, mint az átlag (-.09 és -.02) szigma, de a háztartási pozíció szerint általános különbségek gyengébbek, mint az egyéb dimenzióknál. Ugyanez áll a vallásosság személyesebb értelmezésére, amire vonatkozóan úgy tűnik, még mindig működik az előre feltételezett szelekcióhatás azoknál, akik együtt élnek gyermek nélkül (-.15 szigma), de nem azoknál, akik egyedül élnek (+.02 szigma). Lehet, hogy az utóbbiak jobban igényelnek ilyen vallásos érzést ahhoz, hogy kompenzálják a nagyobb magányosságot és kisebb elégedettséget az élettel.

Azok a válaszadók, akik egyéb „nem-konvencionális” háztartási pozícióban vannak, például együttélők gyermekekkel (nem szükségszerűen sajátjukkal), vagy magányos szülők, szintén világosan kialakult jelleget mutatnak. Nagyon erősen kötődnek a hagyományos vallási hiedelmekhez (+.13 szigma), de alacsony a besorolásuk az egyéni vallásosság szintjén (-.20). Ezen kívül egyformán konvencionális szemléletük van az etikáról (+.10) és a polgári erkölcsről (+.17), több kifejezetten jobboldali meggyőződésük van (+.23 szigma a kisebbségekkel szembeni intoleranciánál és -.34 szigma a politikai szélsőségeség elutasításánál), jelentősen alacsonyabb az ellenállási hajlamuk, és - kevésbé meglepő módon - a legerősebben hangsúlyozzák a jó anyagi munkakörülmények fontosságát. Ez az a vonás, ami leginkább megfelel a belga társadalomban az alacsonyabb iskolázottságú fizikai foglalkozásúakénak (lásd az iskolázottságra és foglalkozásra vonatkozó eredményeket), de ezek a háztartási pozíció szerinti eredmények a csak *nettói (egyenleget)* a többi társadalmi rétegződési hatásnak.

Ami az egymást követő kohorszok trendjeit illeti, négy lényeges mintával találkozunk:

1. Állandó emelkedés 1981 óta a politikai szélsőségek elutasításában, és még inkább a tiltakozási hajlandóságban. A fiatalabb kohorszok egyre beszédesebbé válnak.
2. A legtöbb itt tekintetbe vett dimenzióknál nagyobb ugrás a belépő kohorszoknál 1981 és 1990 között, ami azután az 1990-es fiatal felnőtteknél kiegyenlítődik. Az utóbbiak emlékeztetnek a közvetlen előbbiekre, amint azt vártuk egy korábbi elemzés során számos nagyobb országban (*Lesthaeghe* és *Moors*, 1995b). Ez a minta némi lendületvesztéssel leginkább alkalmazható az egyéni vallásos érzület csökkenésénél, az etika növekedésénél abba az irányba, hogy legyen nagyobb az élettel és halállal szembeni egyéni kontrol, a poszt-materialista jelleg növekedésénél és a kifejezetten munkaügyi értékek hangsúlyozásánál. Ez azt

- sugallja, hogy a „nagy csata” a több individualizmus és egyéni autonómiáért nagyrészt elmúlt az újabban belépő belga kohorszok számára.
3. Fordított trend, vagy legalábbis egy időszakos reakció van az utolsó kohorszok fiatal felnőttjei között a polgári erkölcs alacsonyabb standardjaival szemben és a munkáltatók vagy cégek által támasztott növekvő igényeivel szemben. Ezek a reakciók olyan formában jelentkeznek, hogy nagyobb hangsúlyt kap a sajátos társadalmi irányítás, és kevesebb az igény a munkaügyi feltételek terén. Mivel ezekben az értékorientációkban kevésbé mély az egyéni meggyőződés, lehet, hogy ezek inkább csak egy időleges periódus hatását tükrözik. Van egy másik fordított trend is, de ezúttal az ellenkező irányba mutatva, a hagyományos vallásos hiedelmek irányába. A szekularizáció a formális vallási hiedelmek e szempontjai szerint mérve, ismét gyorsabban haladt az 1990-es években, mint az előző évtizedben.
 4. Végül, lényegében egy lapos trend van az intézményekkel kapcsolatos bizalom terén. Viszont ez egy olyan vonás, amit csak a fiatal felnőttek között tapasztaltak. Idősebb válaszolók, és különösen az 50 évesnél idősebbek Belgiumban nagyon kifejezett és folyamatos növekedést jeleztek az intézményekkel szembeni bizalmatlanság terén, ami meghaladta a formális vallásosság értelmébe vetett hitük elvesztését is. Nyilvánvaló, hogy az intézményesség iránti bizalomvesztés életük későbbi szakaszában következett be azoknál a kohorszoknál, melyek még ismerték az 1960 előtti időket, míg a bizalom ilyen irányú alakulása már korábban elkezdődött az 1950 után születettek esetén.

Az MCA-táblákban bemutatott fő hatások mellett vizsgáltuk az összes kétirányú kapcsolatot a magyarázó változók között. Eközben különösen érdekelt bennünket az összefüggés, ami a felvételek éve és az „egyebek” között fennáll. Az 55 lehetséges összefüggés közül egy sem bizonyult szignifikánsnak még a .05 szinten sem. Ez arra utal, hogy a háztartási pozíció szerint a 11-féle értékorientáció, a nem és a társadalmi-gazdasági mutatók meglehetősen állandóak voltak az idők során a 20–29 évesen válaszolók esetén. A meglehetősen kicsi belga minta alapján nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a nem-konvencionális életrendben élők arányának növekedése hozzájárult volna ahhoz, hogy érzékelhetően új struktúrába rendeződött volna az értékek, értékelések alapján történő szelekció és adaptáció mechanizmusa. Szükséges az elemzés kiterjesztése más nyugat-európai országok összehasonlítható adataival ahhoz, hogy szilárdabb következtetéseket tehessünk az idők során elmozduló népességösszetétel hatásainak következményeit illetően.

Végül, eddig nem fordítottunk figyelmet az egyéb magyarázó változókra. Az MCA eredményekből (is) nyilvánvaló, hogy értékelhető hatása van az átmenethez kapcsolódó egyéb tényezőknek is, mint az iskoláztatás fejlődése, belépés a munkaerőbe, és a társadalmi-gazdasági státusz megszerzése. Ezeket a

változásokat is hozzá lehet kapcsolni az értéken alapuló szelekcióhoz, és meg lehet találni az ezt követő eszmei átrendeződést az egyén pozíciójában, de ez a téma meghaladja e cikk kereteit. A megfelelő eredmény felmutatásához egyformán szükség van arra is, hogy a paneladatokat értékelését inkább a társadalmi-gazdasági változásokkal vessük össze, mint a háztartási pozícióval.

5. Következtetések

A társadalomtudományokban több paradigma élt egymás mellett, és ezek vagy jelentéktelennek tartották az értékorientáció szerepét (például a neoklaszikus közgazdaságtan), vagy túlhangsúlyozták addig a pontig, ami már teleologikus elméletet eredményezett (pl. a funkcionális antropológia és a szociológia). A téma ilyen kezelése ma már idejétmúltnak tekinthető. A jelenlegi közelítések kifinomultabb modelleket használnak. Először a társadalompszichológia kínálkozik egy dinamikusabb modell megszerkesztésére, ahol az értékorientációnak hatása van szelekcióra, és vagy megerősíti, vagy megváltoztatja az efféle döntéseket. Ilyen modellben az időtengely (élepszakasz bontásban) hozzáadódik az értékek és döntések, vagy események közötti visszamenőleges kapcsolathoz. Továbbá a kohorszhatások és az értékek stabilitása a kohorszban segíti a kulturális reprodukció alternatív modelljeinek megértését.

Az antagonisztikus paradigmáktól való elszakadás jelentős támogatást kapott az empirikus kutatástól, ami ismételt keresztmetszeti felvételek és paneladatokat statisztikai elemzésén alapul. Különösen az utóbbi volt hatékony annak bizonyításánál, hogy az értékorientációnak tagadhatatlan előrejelző ereje van a későbbi döntésekkel kapcsolatban (melyeknek el kellene hallgatniuk a kétkezdést). Ugyanakkor az ilyen elemzések azt is mutatták, hogy az értékek nem fagyottak, hanem alakíthatóak a korábbi döntések függvényében (ami óva int a túlzott lelkesedéstől is). Kevés kivétellel azonban a paneladatokat felhasználói vagy a szelekciós hatást helyezik a középpontba (az értékek a későbbi események előrejelzői), vagy az adaptáció hatására (az események azok, melyek meghatározzák az értékorientáció változásait). A paneladatokat elemzésének modelljei akár a keresztbeható, vagy a szimultán hatásokat, akár az eseményeket mint közbülső változókat alkalmazzák, teljesebb körű (holisztikusabb) közelítést engednek meg az ismétlődő okozati folyamat e kettős jellegével kapcsolatban. Ez most a megfelelő szoftver elérhetőségével fokozható. A paneladatokat azonban költségesek és sok munkával gyűjthetők, és bár néhány szervező – különösen Európában – belevett az eddig használt kérdőívbe megfelelően kidolgozott értékcsoportokat, itt is van még helye a fejlesztésnek.

Ismételt keresztmetszeti felvételek nem teszik lehetővé az értékeken alapuló szelekció elkülönítését az *ex post* érték-adaptációtól. De ha egyszer már megértettük a rekurzív kapcsolat dinamikáját, hála a paneladatokat elemzésének,

könnyebben feltárhatjuk az ilyen szelekció és adaptáció nyomait a keresztmetszetekben is, és akkor kisebb költséggel követhetünk összevontabb trendeket is. Röviden: a panelek lehetővé teszik, hogy felbontsuk a rekurzív kapcsolatokat, míg az ismételt keresztmetszeti felvételek az idő során bekövetkező átfogó eredményekre koncentrálnak, amelyben benne van az értékprofilok változása az egyéni helyzetváltozók függvényében.

Ebben a fejezetben az EVS belga részének három hulláma (1981, 1990, 1999) alapján bemutattuk, hogy a háztartások kialakulásának folyamata és az értékorientáció közötti általános kapcsolat különböző módozatai meglehetősen stabilak maradtak az idők során; és talán még fontosabb, hogy a nagyon különböző területeken szereplő értékek (vallás, etika, nemi szerepek, generációk közötti kapcsolat, politika és munka) mind beletartoznak a „szelekció/adaptáció” folyamatába. Végül, világos nyomai vannak annak is, hogy ez a mechanizmus nemcsak a háztartás kialakulásában és a demográfiai eredményekben működik, hanem a társadalmi-gazdasági pozíciók viszonylataiban is (iskolázottság, gazdasági aktivitás, foglalkozási kategória). Ha ez igaz, akkor az értékek szerepet játszanak az élet összes fontos döntésénél, és minden ilyen választás elvezet vagy a korábbi meggyőződések megerősítéséhez, vagy azok alkalmazkodásához. Ez jobban összhangban van a fenomenológiai pszichológia szempontjaival, mint a régi paradigmák túlegyszerűsített modelljei a közgazdaságtanban és a szociológiában.

HIVATKOZÁSOK

- Almond, B. – B. Wilson (1988): *Values – A symposium*. Atlantic Highlands N.J., Humanities Press.
- Alwin, D. (1988): „From obedience to autonomy: changes in traits desired in children, 1924 to 1978.” *Public Opinion Quarterly* 52: 33–52.
- Alwin, D. (1989): „Changes in qualities valued in children in the United States, 1964 to 1984.” *Social Science Research* 44(2): 1–42.
- Alwin, D. (1990): „Historical changes in parental orientations to children.” *Sociological Studies of Child Development* 3: 65–86.
- Alwin, D. (1991): „Ageing, cohort and social change – An examination of the generational replacement model of social change.” *Utrecht University Master Class on Dynamics of Cohort Generation Research, Utrecht, Dec. 12–14, 1991*.
- Alwin, D. (1992): Attitude development in adulthood – The role of generational and life-cycle factors. *The relevance of attitude measurement in sociology*. D. Krebs – P. Schmidt. Frankfurt & New York, Springer Verlag: 57–89.
- Alwin, d. – A. Thornton (1984): „Family origins and the schooling process: early versus late influences of parental characteristics.” *American Sociology Review* 49: 784–802.
- Aquilino, W.S. (1991): „Family Structure and home-leaving: a further specification of the relationship.” *NSFH Working Paper 43, University of Wisconsin, Madison WI*.

- Ariès, P. (1962): *Centuries of childhood – A social history of family life*. New York, Random House.
- Axinn, W. – A. Thornton (1992): „The influence of parental resources on the timing of the transition to marriage.” *Social Science Research* 21: 261–285.
- Axinn, W.G. – A. Thornton (1993): „Mothers, children and cohabitation – The intergenerational effect of attitudes and behavior.” *American Sociological Review* 58: 233–246.
- Barber, J. (1999): „Intergenerational influences on the entry into parenthood: Mothers’ preferences for family and non-family behavior.” *Paper presented at the Annual Meetings of the Population Association of America, Los Angeles*.
- Barber, J.S. (1998): „Ideational influences on the transition to parenthood – Attitudes toward childbearing and competing alternatives.” *Paper presented at the Annual meetings of the Population Association of America, New York*.
- Beck, P. – M. Jennings (1975): „Parents as middlepersons in political socialization.” *The Journal of Politics* 37: 83–107.
- Becker, G.S. – G.J. Stigler (1977): „De gustibus non est disputandum.” *American Economic Review* 67(2): 76–90.
- Ben Porath, Y. (1980): „The F-connection: families, friends and firms.” *Population and Development Review* 6(1): 1–30.
- Bengtson, V.L. (1975): „Generation and family effects in value socialization.” *American Sociological Review* 40: 358–371.
- Bulatao, R.A. (1979): „On the nature of the transition in the value of children.” *Papers of the East-West Population Institute, 60-A, East-West Center, Honolulu*.
- Bumpass, L. (1990): „What’s happening to the family? Interactions between demographic and institutional changes.” *Demography* 27(4): 483–498.
- Castles, S. – G. Kozack (1973): *Immigrant workers and class structure in Western Europe*. London, Oxford University Press.
- Cherlin, A., K. Kiernan, et al. (1995): „Parental divorce in childhood and demographic outcomes in young adulthood.” *Demography* 32: 299–318.
- Clarkberg, M., R.M. Stolzenberg, et al. (1993): „Attitudes, values and the entrance into cohabitational unions.” Research report, *Population Research Center, NORC & The University of Chicago, Chicago IL*.
- Coale, A.J. (1973): „The demographic transition reconsidered.” *IUSSP: Proceedings of the International Population Conference, Liège: Eds. Ordina*.
- Converse, P. (1964): The nature of belief systems among mass publics. *Ideology and discontent*. D. Alter. New York, The Free Press: 201–261.
- Corijn, M. (1996): „Transition into adulthood in Flanders.” *NIDI-CBGS Monograph nr. 32, The Hague & Brussels*: 216 p.
- Crimmins, E., R. Easterlin, et al. (1991): „Preference change among American youth: family, work and goods aspirations, 1978–1986.” *Population and Development Review* 17: 115–133.
- de Feyter, H. (1991): „Voorlopers bij demografische veranderingen.” *NIDI-report 22, Netherlands Interdisciplinary Demographic Institute, The Hague*.
- Delumeau, J. (1983): *Le pêché et la peur – La culpabilisation en Occident, XIIIe-XVIIIe siècles*. Paris, Fayard.
- Easterlin, R. – E. Crimmins (1991): „Private materialism, personal self-fulfilment, family life and public interest: the nature, effects and causes of recent changes in the values of American youth.” *Public Opinion Quarterly* 55: 499–533.
- Finkel, S. E. (1995): *Causal analysis with panel data*. Thousand Oaks & London, Sage Publications.

- Firebaugh, G. (1997): *Analyzing repeated surveys*. Thousand Oaks & London, Sage Publications.
- Galloway, P., E. Hammel, et al. (1994): „Fertility decline in Prussia, 1875–1910: a pooled cross-section time series analysis.” *Population Studies* 48(1): 135–158.
- Gecas, V. – M. Seff (1990): „Families and adolescents – A review of the 1980s.” *Journal of Marriage and the Family* 52: 941–958.
- Goldscheider, F. – C. Goldscheider (1993): *Leaving home before marriage – Ethnicity, familism and generational relationships*. Madison, University of Wisconsin Press.
- Goldscheider, F.K. – C. Goldscheider (1989): „Family structure and conflict: nest-leaving expectations of young adults and their parents.” *Journal of Marriage and the Family* 51: 87–97.
- Hammel, E.A. (1990): „A theory of culture for demography.” *Population and Development Review* 16: 455–485.
- Hammel, E.A. (1993): „Economics 1, culture 0 – Factors in early fertility decline in the Northwest Balkans.” *Working Paper 34, Program in Population Research, Berkeley: University of California*.
- Inglehart, R. (1970): *The silent revolution*. Princeton N.J., Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1985): „Aggregate stability and individual flux – The level of analysis paradox.” *American Political Science Review* 79: 97–116.
- Inglehart, R. (1990): *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton N.J., Princeton University Press.
- Kiernan, K. (1992) „The impact of family disruption in childhood on transitions made in young adult life.” *Population Studies* 46: 213–234.
- Kirk, D. (1996) „Demographic transition theory.” *Population Studies* 50(361–387).
- Klecka, W.R. (1971): „Applying political generations to the study of political behaviour – A cohort analysis.” *Public Opinion Quarterly* 35: 358–373.
- Kobrin-Goldscheider, F. – J. Davanzo (1986): „Semi-autonomy and leaving home in early adulthood.” *Social Forces* 65(1): 187–201.
- Kobrin-Goldscheider, F. – L. Waite (1987): „Nest-leaving patterns and the transition to marriage for young men and women.” *Journal of Marriage and the Family* 4: 507–516.
- Kohn, M.L. (1977): *Class and conformity – A study in values*. Chicago, Ill., University of Chicago Press.
- Lakatos, I. (1970): Falsification and the methodology of scientific research programmes. *Criticism and the growth of knowledge*. I. Lakatos – A. Musgrave. Cambridge, Cambridge University Press: 91–196.
- Lakatos, I. (1978): *The methodology of scientific research programmes*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Lautmann, R. (1971): *Wert und Norm – Begriffenanalyse für die Soziologie*. Oplanden, West-deutschen Verlag.
- Lesthaeghe, R. (1977): *The decline of Belgian fertility, 1800–1970*. Princeton NJ, Princeton University Press.
- Lesthaeghe, R. (1992): Beyond economic reductionism: the transformation of the reproductive regimes in France and Belgium in the 18th and 19th centuries. *Fertility transition, family structure & population policy*. C. Goldscheider. Boulder Co., Westview Press: 1–44.
- Lesthaeghe, R. (1998): „On theory development – Application to the study of family formation.” *Population and Development Review* 24(1):1–14.
- Lesthaeghe, R. – D. Meekeers (1986): „Values changes and the dimensions of familism in the European Community.” *European Journal of Population* 2: 225–268.

- Lesthaeghe, R. – G. Moors (1994): „Living arrangements and parenthood – Do Values matter? *Values in Western Societies*. R. de Moor Tilburg, Tilburg University Press: 217–250.
- Lesthaeghe, R. – G. Moors (1995a): Living arrangements, socio-economic position and values among young adults: a pattern description for France, Germany, Belgium and the Netherlands 1990. *Europe's population in the 1990s*. D. Coleman, Oxford, Oxford University Press: chapter 6.
- Lesthaeghe, R. – G. Moors (1995b): Is there a new conservatism that will bring back the old family? Ideational trends and the stages of family formation in Germany, France, Belgium and the Netherlands, 1981–1990. *Evolution or revolution in European population*. Milan, Franco Angeli s.v.l.: 225–266.
- Lesthaeghe, R. – J. Surkyn (1988): „Cultural dynamics and economic theories of fertility change.” *Population and Development Review* 14(1): 1–45.
- Lesthaeghe, R. – C. Vanderhoeft (1997): Une conceptualisation des transitions vers de nouvelles formes de comportements. Théories, paradigmes et courants explicatifs en démographie. D. Tabutin, C. Courbin, G. Masuy-Stroobant – B. Schoumaker. Louvain-la-Neuve, Academia-Bruylant & Editions L'Harmattan: 279–306.
- Lesthaeghe, R. – C. Wilson (1986): Modes of production, secularization and the pace of the fertility decline in Western Europe. The decline of fertility in Europe. A. J. Coale – S. C. Watkins. Princeton, Princeton University Press. 261–292.
- Liefbroer, A (1991): „Choosing between a married and an unmarried first union among young adults: a competing risk analysis.” *European Journal of Population* 7: 273–298.
- Liefbroer, a. (1999): From youth to adulthood – Understanding changing patterns of family formation from a life course perspective. *Population Issues – An interdisciplinary focus*. L. Van Wissen – P. Dykstra. New York, Plenum Press: 53–85.
- Liefbroer, A.C., M. Corijn, et al. (1996): “Similarity and diversity in the start of the family formation process in the Low Countries.” *Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudien, CBGS-monografie 96-3*.
- Livi-Bacci, M. (1971): *A century of Portuguese fertility*. Princeton NJ, Princeton University Press.
- Livi-Bacci, M. (1977): *A history of Italian fertility during the last two centuries*. Princeton NJ, Princeton University Press.
- Lye, D.N. – I. Waldron (1993): “Correlates of attitudes toward cohabitation, family and gender roles.” *Seattle Population Research Center Working Paper 93-10, University of Washington & Battelle, Seattle, WA*.
- Mannheim, K. (1928): “Das Problem der Generationen.” *Kölner Vierteljahresheft für Soziologie* 7: 154–184, 309–330.
- Manting, D. (1994): „Dynamics in marriage and cohabitation – An inter-temporal life course analysis of first union formation and dissolution.” *PhD-dissertation*.
- Marini, M.M. (1984): „Age and sequencing norms in the transition to adulthood.” *Social Forces* 63: 229–244.
- Marini, M.M. (1990): “The rise of individualism in advanced industrial societies.” *Paper presented at the Annual Meetings of the Population Association of America, Toronto*.
- Markus, G.B. (1979): *Analyzing panel data*. Beverley Hills & London, Sage Publications.
- Maslow, A. (1954): *Motivation and personality*. New York, Harper and Row.
- Michael, R.T. – N. Tuma (1985): “Entry into marriage and parenthood by young men and women: the influence of family background.” *Demography* 22: 515–544.
- Miller, W.B. (1992): “Personality traits and developmental experiences as antecedents of childbearing motivation.” *Demography* 29(2): 265–285.

- Moors, G. (1996): "The valued child – The effects of values on the transition to motherhood." *Stockholm Research Reports in Demography, University of Stockholm* nr. 107.
- Moors, G. (1997): "The dynamics of values-based selection and values adaptation." *PhD-dissertation, Faculty of Economic, Social and Political Science, Vrije Universiteit Brussels*.
- Moors, G. (1998): "Valued choices and chosen values – On the recursive relationship between values orientations and family formation." *Unpublished – to be completed*.
- Moors, G. (1999): Family theory. the role of changing values. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Elsevier, forthcoming.
- Newcomb, T. (1943): *Personality and social change – Attitude formation in a student community*. New York, Dryden Press.
- Newcomb, T., K. Koenig, et al. (1967): *Persistence and change – Bennington college and its students after 25 years*. New York, John Wiley & Sons.
- Oppenheim Mason, K. (1992): "Culture and fertility transition; thoughts on theories of fertility decline." *Genus* 40: 1–14.
- Piaget, J. (1932): *The moral development of the child*. New York, Free Press.
- Pollack, R. (1976): "Interdependent preferences." *American Economic Review* 66: 309–320.
- Pollack, R. A. (1985): "The transaction cost approach to families and households." *Journal of Economic Literature* 23: 581–608.
- Pollack, R.A. – S.C. Watkins (1993): "Cultural and economic approaches to fertility: a proper marriage or mesalliance?" *Population and Development Review* 19(3): 467–496.
- Preston, S. (1986): "Changing values and falling birth rates." *Population and Development Review* 12(supplement).
- Rokeach (1973): *The nature of human values*. New York, Free Press.
- Rokeach, M. (1979): *Understanding human values: individual and societal*. London, Collier Macmillan.
- Ryder, N.B. (1965): "The cohort as a concept in the study of social change." *American Sociological Review* 30: 843–861.
- Sandefur, G.D. – S.S. McLanahan (1990): "Family background, race and ethnicity and early family formation." *Institute for Research and Poverty, discussion paper 911-90, University of Wisconsin, Madison*.
- Sears, D.O. (1981): Life-stage effects on attitude change, especially among the elderly. *Aging and Social Change*. S. Kiesler. New York, Academic Press: 183–204.
- Spates, J.L. (1983): "The sociology of values." *Annual Review of Sociology* 9: 27–49.
- Stone, L. (1977): *The family – Sex and marriage in England, 1500–1800*. New York, Harper and Row.
- Thomson, E. – U. Colella (1992): "Cohabitation and marital stability – Quality or commitment?" *Journal of Marriage and the Family* 54: 259–267.
- Thornton, A. (1985): "Reciprocal influences of family and religion in a changing world." *Journal of Marriage and the Family* 47: 381–394.
- Thornton, A. (1991): "Influence of the marital history of parents of the marital and cohabitational experience of children." *American Journal of Sociology* 96: 868–894.
- Thornton, A. (1992): The influence of the parental family on the attitudes and behavior of children. *The changing American family: sociological and demographic perspectives*. S.J. South – S.E. Tolnay. Boulder CO, Westview Press: 247–266.
- Thornton, A., D.F. Alwint, et al. (1983): "Causes and consequences of sex-role attitudes and attitude change." *American Sociological Review* 48: 211–227.
- Thornton, A., W.G. Axinn, et al. (1992): "Reciprocal effects of religiosity, cohabitation and marriage." *American Journal of Sociology* 98(3): 628–651.

- Thornton, A. – D. Camburn (1987): "The influence of the family on premarital sexual attitudes and behavior." *Demography* 24(3): 323–340.
- Thornton, A. – D. Camburn (1989): "Religious participation and adolescent sexual behavior and attitudes." *Journal of Marriage and the Family* 51(641–653).
- Van Berkel - van Schaik, A. – L. van Snippenburg (1991): "Sociaal-historische generaties – Berbeelding of empirische werkelijkheid? Een toets van een generatiethese." *Sociologische Gids* 38: 227–248.
- van de Kaa, D.J. (1996): "Anchored narratives: the story and findings of half a century of research into the determinants of fertility." *Population Studies* 50: 389–432.
- van Ryssel, R. (1989): "Developments in attitudes and values orientations – A comparison between birth cohorts in the Netherlands over the period 1970–1985." *Symposium on Life Histories and Generations, Netherlands Institute for Advanced Studies (NIAS), Wassenaar, June 22–23, 1989*.
- Vinovkis, M.A. (1987): Historical perspectives on the development of the family and parent-child interactions. *Parenting across the life span – Biosocial dimensions*. J.B. e.a. Lancaster. New York, Aldine – De Gruyter: 295–312.
- Waite, L., F. Kobrin-Goldscheider, et al. (1986): „Nonfamily living and the erosion of traditional family orientations among young adults." *American Sociological Review* 51: 541–554.
- Weinstein, M. – A. Thornton (1989): "Mother-child relations and adolescent sexual attitudes and behavior." *Demography* 26(4): 563–577.
- Wu, L.L. – C. Martinson (1991): "Family structure and the risk of a premarital birth." *NSFH-working paper 45, Center for Demography and Ecology, University of Wisconsin, Madison WI*.
- Zeiler, V.A. (1985): *Pricing the priceless child – The changing social value of children*. New York, Basic Books.

Tárgyszavak:

Értékelemzés
Szociológia

**LIFE COURSE TRANSITION AND VALUE ORIENTATIONS:
SELECTION AND ADAPTATION**